

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATINDAĞÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

**T rkiy tiller fakulteti
Qaraqalpaq tili kafedrası**

**5111300 – Ana tili h m  debiyatı
(Qaraqalpaq tili h m  debiyatı) bağdarı 4^A kurs talabası
DILBARXAN ASHIROVANIŃ**

PITKERIW QANIGELIK JUMISI

**TEMA: «Bozuėlan» d stanınıŃ ideyalıq-tematikalıq h m janrlıq
 zgesheligi»**

Talaba: _____
Ilimiy basshı: _____
Kafedra bashığı: _____

**Dilbarxan Ashirova
f.i.d.(PhD) Q.Mambetov
f.i.d. K.Allambergenov**

**KafedranıŃ 2021-jul 21-maydagı m jilis qararı menen qorėawėa ruxsat
berildi (10-sanlı protokol)**

N kis - 2021

Mámleketlik attestatsiya komissiyasınıń

QARARÍ:

5111300- qaraqalpaq tili ham ádebiyatı bakalavr baǵdarınıń
pitkeriwshisi **Dilbarxan Ashirovanıń**

«Bozuǵlan» dástanınıń idnyalıq-tematikalıq hám janrlıq ózgesheligi»
temasındaǵı pitkeriw-qánigelik jumısına «_____» ball qoyılsın

MAK baslıǵı: _____
(qolı) (f.i.sh.)

**MAK baslıǵı
ormbasarı:** _____
(qolı) (f.i.sh.)

MAK aǵzaları:

(qolı) (f.i.sh.)

(qolı) (f.i.sh.)

(qolı) (f.i.sh.)

MAK xatkeri:

T.Abdimuratov

Mazmunı

Kirisiw

I Bap. «Bozuǵlan» dástanınıń variantları hám olardıń ideya-tematikalıq ózgeshelikleri.

- 1.1. Dástannıń qaraqalpaqsha variantları;
- 1.2. Dástannıń syujetlik hám kompoziciyalıq qurılısı.

II Bap. «Bozuǵlan» dástanınıń payda bolıwı (dóreliw dáwiri) qalıplesiwi.

- 2.1. Dástannıń dáwiri máselesi;
- 2.2. Dástannıń janrlıq qalıplesiwi.

III Bap. «Bozuǵlan» dástanınıń janrlıq hám kórkemlik ózgesheligi.

- 3.1. Dástanda qaharman obrazlarınıń jasalıwı;
- 3.2. Dástannıń tili.

Juwmaq

Temaniń aktuallıǵı. Qaharmanlıq dástanlardıń folkloristikada keńnen izertleniliwi, yaǵnıy bul boyınsha N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, I.Saǵıytov, Q.Maǵsetov, A.Aliev, J.Xoshniyazov t.b.lardıń ilimiy miynetleri bizge belgili. Bul izertlewlerde qaharmanlıq dástanlardıń jazıp alınıwı hám baspa júzinde járiyalanıwınan baslap, ideyalıq-tematikalıq baǵıtı, qaharman obrazları, syujetlik qurılısı, kompoziciyalıq dúzilisi, kórkem poetikası taǵı usı sıyaqlı iri ilimiy-teoriyalıq problemaları sóz etiledi.

Qaharmanlıq dástanlardıń kompoziciyalıq dúzilisinde xalıq awız eki dóretpeleriniń tolıp atırǵan túrlerin ushıratıwımızǵa boladı. Mısalı:erteklik kórinisler, naqıl-maqallar, ańızlar, salt-dástúr jırları t.b. Biz usınday xalıq awızeki dóretpelerinen kórkemlew qurallarınıń dástan qurılısında qollanıwı, olardıń dástannıń kórkemlik ózgesheligindegi ornın, áhmiyetin anıqlawdı maqul dep esaplaymız. Sebebi, kórkemlew qurallarınıń bir qansha túrleri qaharmanlıq dástanlarda júdá ónimli qollanıladı. Bulardan kóbinese teńew, giperbola, metafora, metonimiya, naqıl-maqallardı kóplep tabamız. Bunday kórkemlew quralları qaharman obrazlarına, ideya-syujetine baylanıslı paydalanılǵan. Tiykarınan biz jumısımızda kórkemlik ózgesheligi dástanlarda qanday payıtlarda qollanılganın, olardıń kompoziciyalıq áhmiyetin belgilep ótiwge háreket etemiz. Bul máseleler izertlew temamızdıń aktuallıǵın kórsetedi.

Jumıstıń izertleniw dárejesi. Qaraqalpaq xalqınıń ertedege ádebiy miyrasları bolǵan kórkem awız eki dóretpelerine ilimiy kózqarastan baha beriw ótken ásirdeń 50-jıllarınan baslandı.

«Bozuǵlan» dástanınıń qaraqalpaqsha¹ bir qansha variantları bar.

Ayırım ilimpazlardıń «Bozuǵlan» dástanınıń qaraqalpaq versiyası tuwralı geypara pikirlerdi ortaǵa taslaǵanı hesh kimge sır emes. Biraq «Bozuǵlan» dástanınıń qaraqalpaq versiyası tuwralı arnawlı túrde jazılǵan ilimiy izertlew jumısı bolmaǵanlıqtan házirge shekem bul másele óz sheshimin tappay kiyatır.

¹ Каракалпак фольклоры. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. Т.ХІХ.

Jumistń maqseti hám wazıypaları. Jumısta «Bozuǵlan» dástanınıń qaraqalpaq versiyası sıpatında kelip shıǵıwı, ondaǵı syujetlik motivler hám obrazlar sisteması máseleleri, dástannıń janrlıq qásiyetleri, tili hám kórkemlik ózgeshelikleri haqqında pikir júrgiziw.

Bul ilimiy jumısımızdıń maqseti - «Bozuǵlan» dástanınıń genezisi, janrlıq qásiyetleri hám kórkemlik ózgeshelikleri máselelerin arnawlı túrde izertlew bolıp esaplanadı. Bul maqsetke erisiw ushın jumısta tómendegidey wazıypalardı orınlawdı óz aldımızǵa qoyǵanbız`

- «Bozuǵlan» dástanınıń variantları hám olardıń ózgesheliklerin anıqlaw;

- «Bozuǵlan» dástanınıń payda bolıwı (dóreliw dáwiri) qalıplesiwi;

- «Bozuǵlan» dástanınıń tili hám kórkemlew qurallarınıń qollanıwındaǵı baylanıstı hám ózgesheliklerdi ilimiy dálillew.

Jumistń ilimiy-metodologiyalıq tiykarları. Ilimiy jumısta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mriziëvтіń demokratiyalıq mámleket hám huqıqıy jámiyet qurıw, milliy qádiriyatlarǵa tiykarlangan keleshek jaratıw, xalqımızdıń kóp ásirlik ruwxıy baylıqların qayta tiklew, olardı jańasha kózqarastan úyreniw haqqındaǵı áhmiyetli pikirleri metodologiyalıq baǵdar sıpatında bassılıqqa alındı.¹

«Bozuǵlan» dástanı haqqında N.Dáwqaraev², Q.Ayımbetov³, K.Maqsatov⁴, I.Sagitov⁵, S.Bahadırova⁶, K.Allambergenovlardıń⁷ ilimiy miynetlerin ilimiy-teoriyalıq hám metodikalıq tájiriye retinde paydalandıq. Dástan 1961-jılı «Qaraqalpaqstan» baspasında basılıp shıqqan «Qaraqalpaq

¹ Мирзиёев Ш.М. Буюк келажигимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курамыз. Тошкент. «Ўзбекистон». 2017.

² Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1977. Т.ІІ.

³ Айымбетов К. Халық даналығы. - Нөкіс: Қарақалпақстан, 1968.

⁴ Максетов К. Каракалпак кахарманлық дәстанларының поэтикасы. -Ташкент: Фан, 1965.

⁵ Сагитов И. Каракалпак халқының кахарманлық эпосы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1963.

⁶ Бахадырова С. «Китабы дедем Коркыт», «Коблан», «Едиге», хэм хэзирги эдебият хаккында ойлар. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1992.

⁷ Алламбергенов К. Қарақалпак халық дәстаны «Едиге». - Нөкіс: Билим, 1995.

folklorı»nıń X8X tomında jariq kórgen¹. Q.Maqsetov hám Q.Mambetnazarov jazıp alǵan nusqasın izertlew predmeti etip aldıq.

Sunday-aq qaraqalpaq dástanları «Alpamıs»², «Qoblan»³, «Shiyrin-Sheker»⁴ dástanların mısallar ushın paydalanıldı.

Jumıstıń ilimiy jańalıǵı. Qaraqalpaq xalıq dástanı «Bozuǵlan» boyınsha usı kúnge shekem qaraqalpaq folkloristika iliminde arawlı izertlengen miynet bolmaǵanlıqtan, bul dissertaciyalıq jumıs folkloristika ilimine kelip qosılǵan jańalıq bolıp tabıladı dep isenemiz.

Dissertaciyada «Bozuǵlan» dástanınıń qaraqalpaqsha variantlarınıń payda bolıwı hám qalıplesiwiniń tariyxıy tiykarlarına baylanıslı hár qıylı kózqaraslar óz juwabın tawıp, onıń tariyxıy dáreklerinde, payda bolıw processinde qaraqalpaqlardıń da qatnası bar ekenligi tariyxıy hám arxeologiyalıq dárekler menen dálillendi.

Dástanınıń óz aldına qaraqalpaq variantı bolıp qalıplesiwinde xalıq kitaplarınıń roli kúshli ekenligi hám xalıq arasına kitabıy, qıssa formalarında taralıw jolları, onıń qaraqalpaq baqsıshılıq ónerinde Qıyas, Qayıpnazar jıraw mektebi wákilleriniń repertuarınan orın alǵanlıǵı ashıp berildi. Dástannan xalqımızdıń milliyligine tán kóp ǵana estetikalıq xızmet atqaratuǵın etnografiyalıq dárekleri jeterli dárejede orın alǵanlıǵın mısallar menen dálilledik.

«Bozuǵlan» dástanınıń janrlıq qásiyetleri máselesi ulıwma dástan janrı teoriyasınıń hám konkret tekstlik materiallardan kelip shıqqan halda izertlendi. Jáne de dástanınıń syujetlik motivleri menen obrazlar sistemasın qaraqalpaq xalıq dástanları menen salıstırmalı usılda talqıladıq.

Dástanınıń til ózgesheligine arawlı túrde toqtalıp, kontekstlik materiallar menen tallaw islendi. Jáne de dástandaǵı kórkemlew quralları

¹ Бозуғлан. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1961. Т.ХІХ.

² Қарақалпақ фольклоры көптомлық. «Алпамыс» - Нөкіс: Қарақалпақстан, 1981. Т. VII.

³ Қарақалпақ фольклоры. көптомлық. «Қоблан» - Нөкіс: Қарақалпақстан, 1981. Т. VIII.

⁴ Қарақалпақ фольклоры. көптомлық. «Шийрин шекер», «Жаскелен», «Еркосай», «Хажы гирей» - Нөкіс: Қарақалпақстан, 1987. Т. XVII.

qaharmaniń xarakterli belgilerin obrazlı kórsetiwde, hár qıylı sharayatlardı súwretlewde tekstlik materiallardaǵı mısallar menen dálillendi.

Jumıstıń teoriyalıq hám praktikalıq áhmiyeti. Folkloristika iliminiń baslı wazıypalarınıń biri túbi, shıǵısı bir tekles xalıqlardıń eposlıq dóretpeleriniń óz-ara tásiiri hám baylanısın, ózgesheliklerin salıstırmalı-tariyxıy, salıstırmalı-tipologiyalıq usılda úyreniwden ibarat.

Ásirese, «Bozuǵlan» dástanınıń syujetlik motivleri hám obrazlar sisteması máselesinde basqa qaraqalpaq dástanları menen salıstırmalı jaǵdayında da usı salıstırmalı usıl qollanıladı. Al, dástanniń genezisine baylanıslı máselelerde salıstırmalı-tariyxıy usıldı paydalanamız.

Bul dissertaciya jumısı joqarı oqıw orınlarınıń filologlardı tayarlaytuǵın qánigeliklerine, kolledj hám liceylerdiń oqıwshılarına sonday-aq orta mekteptiń muǵallimleri hám oqıwshılarına qaraqalpaq folklorınan sabaq ótiw waqtında paydalanatuǵın tiykarǵı hám qosımsha ádebiyat bolıwı múmkin. Sonıń menen birge, qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı hám folklorı boyınsha ilimiy miynetler jazıwda ilimiy-teoriyalıq qollanba sıpatında da paydalanıwǵa boladı.

Ilimiy jumıstıń aprobaciyası. Jumıstıń tiykarǵı mazmunı «Ustaz jolı», «Jetkinshek» hám de toplamlarda járiyalanǵan ilimiy maqalalarda óz sáwleleniwini tapqan.

Dissertaciya teması boyınsha «Bozuǵlan» dástanında qaharman obrazınıń jasalıwı» «Ustaz jolı» gazetasında 2008-jıl, 1-mart, «Bozuǵlan» dástanı balalar tárbiyasında» «Jetkinshek» gazetasında 2008-jıl, 10-aprel, «Bozuǵlan» dástanındaǵı kórkemlew quralları» Jurnalistika va adabiët:kecha va bugun (ilmiy maqolalar twplami) 1-qism, Toshkent. 2008-jıl, 120-122-betler, «Bozuǵlan» dástanı balalar tárbiyasında» Mejdunarodniy nauchno-prakticheskoy konferencii studentov, magistrantov, molodıx uchenıx, prepodavateley:«Mir nauki i duxovnoy kulturi v sovremennıx usloviyax» posvyashennoy Godu molodeji v Respublike Uzbekistan. Nukus, izd. Karakalpakstan. str. 178-179. maqalalar hám de tezisler baspada járiyalandı.

Jumistń ilimiy qurılısı. Dissertaciya jumısı: Kirisiw hám juwmaqtan basqa tiykarǵı úsh baptan ibarat. Jumistń sońında paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi berilgen.

Kirisiw

Qaraqalpaq xalqınıń awızeki dóretpeleri poetikalıq dóretpelerge, sonıń ishinde dástanlıq shıǵarmalarǵa oǵada bay. Neshe ásirler boyı ata-babamızdan bizge miyras bolıp qalǵan dástanlıq shıǵarmalarda qaraqalpaq xalqınıń basınan ótkergen qayǵı-hásiretlerin, azat hám baxıtlı turmısqa umılǵan arızıw-ármanların bildiretuǵın kórkem sóz baylıqların dóretip ketkenligin aytıwımızǵa boladı. Dástanlıq shıǵarmalardan basqa qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerinde tolıp atırǵan xalıq qosıqları, ertekleri, ráwiyatları, ańızları, naqıl-maqal, jumbaqları hám t.b. xalqımızdıń biybaha baylıqları bolıp sanaladı.

Sonıń ishinde qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń ózgesheliklerin belgilewde onıń poetikasın izertlew ulıwma qaraqalpaq xalıq poeziyasın izertlewde úlken áhmiyetke iye bolǵan mashqalalıq máselelerdiń biri bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları tek mazmunı jaǵınan bahalı bolıp qalmastan, al forması boyınsha da tań qaldıradı. Dástanlardıń kompoziciyası, obrazı qurılısı, leksikası, súwretlew quralları, prozası menen qosıq qurılısı dástandı dóretiwshilerdiń danalıǵı menen baylanısqı, xalıqtıń belgili bir dáwirdegi poetikalıq sheberligin kórsetedi.

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınan «Qırıq qız», «Alpamıs», «Qoblan», «Er Ziywar», «Er Shora», «Bozuǵlan» hám taǵı da basqa dóretpeleri xalqımızdıń danalıǵın, tilek ármanların bildiretuǵın xalıq dóretpeleriniń tawsılmas ǵáziynesini.

Qaraqalpaq xalıqlıq milliy ádebiyatınıń qalıplesiw hám rawajlanıw dáwirinde dástanlıq shıǵarmalardıń tutqan ornı ayrıqsha.

Biz búgingi magistrlik dissertaciyamızda Qıyas jıraw atqarǵan dástanlıq shıǵarmalarınıń biri «Bozuǵlan» dástanına, onıń ideyalıq baǵıtına, dóreliw dáwirine hám kórkemlik ózgesheligine toqtap ótpekshimiz.

«Bozuǵlan» dástanı qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń birinen bolıp esaplanadı. Bul dástan qaraqalpaq xalqınıń arasında keńnen málim bolǵanı

menen, házirgi kúnge shekem «Bozuǵlan» dástanınıń eki variantı ǵana baspada jariq kórdi. Negizinde «Bozuǵlan» dástanınıń usı waqıtqa shekem úsh variantı jazıp alındı.

Birinshi ret 1938-jılı «Bozuǵlan» dástanın Xojamurat Tajimuratov hám Kamal Abibullaevlar Shımbay rayonında turıwshı Abdireyim jıraw Alpeney ulınan jazıp alǵan.

1959-jılı qaraqalpaq xalıq jırawı Qıyas Qayratdinovtan «Bozuǵlan»nıń ekinshi jańa variantı jazıp alındı.

«Bozuǵlan» dástanınıń jáne bir jańa variantı 1960-jılı Ózbekstan Ilimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan filialı Tariyx, til hám ádebiyat institutı tárepinen shólkemlestirilgen folklorlıq ekspediciya dáwirinde Shımbay rayonu «Oktyabrđıń 40 jıllıǵı» sovxozı Leninizm bóliminde turıwshı Qayıpnazar jıraw Qalimbetovtan jazıp alınǵan.

Qıyas jıraw Qayratdinovtıń atqarǵan «Alpamıs», «Máspatsha», «Sháryar», «Qırıq qız», «Qurbanbek», «Bozuǵlan» dástanları búgingi kúnde basılıp shıǵıp oqırmanlardıń dıqqatın awdarıp kelmekte.

Dástandı izertlewde biz mınalargá toqtap óttik: Dástandı kirisiw hám juwmaqtan bólek úsh bapqa bólip úyrendik.

8 bap «Bozuǵlan» dástanınıń variantları hám olardıń ózgeshelikleri. Bunda dástannıń kim tárepinen atqarılǵanlıǵın hám kim tárepinen jazıp alınǵanlıǵı, baspaǵa tayarlaǵan ilimpazlar hám olardaǵı ózgeshelikler haqqında qarap ótkendi maqul kórdik.

88 bap «Bozuǵlan» dástanınıń payda bolıwı (dóreliw dáwiri) qalıplesiwi. Dástannıń qaysı dáwirge tiyisli ekeni tuwralı bir qansha maǵlıwmatlar berip óttik. Sonday-aq bul bólimde dástanlıq janlıq qalıplesiwine de azǵana toqtap óttik.

888 bap «Bozuǵlan» dástanınıń kórkemlik ózgesheligi. Bul bólimde dástannıń qaharman obrazlarınıń hár birine sıpatlama beriwdi maqul kórdik hám de dástannıń tili boyınsha da izertlewler alıp bardım.

«Bozuǵlan» dástanı xalıq arasında keńnen taralǵan qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınń biri bolıp, tiykargı ideyası óz elin, xalqın sırtqı dushpanlardan qorǵaw hám xalıqlar doslıǵın, paraxatshılıqtı, doslıqtı jırlaw, Bozuǵlan menen qarındası Qansulıw hám Ersultannıń erlik isleri bayanlanadı.

«Bozuǵlan» dástanınıń kórkemlik ózgeshiligi hám ideyalıq baǵıtına toqtap ótkenimizde, onda qaraqalpaq xalqınıń awızeki dóretpelerindegi qaharman obrazlarınıń dóretiliwi tosattan payda bolmaǵanıday, ondaǵı qaharmanlardıń da xalıqtıń táǵdirindegi ishki hám sırtqı qarama-qarsılıq tiykarında ádillikke umtılıw ideyası sol xalıqtıń barlıq ruwhıy ármanların óz boyına sińdirgen, xalıq ushın, el ushın jan beretuǵın jeńilmeytuǵın márt qaharman obrazın jaratıw jıraw tárepinen júdá sheber dóretkenligin kóremiz.

I BAP «BOZUĞLAN» DÁSTANINIŇ VARIANTLARI HÁM OLARDIŇ ÓZGESHELIKLARI

1.1. DástanniŇ qaraqalpaqsha variantlari

«Bozuğlan» dástanı basqa qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları sıyaqlı kóp variantlı bolıp keledi. DástanniŇ variantlarınıń úsh nusqası Ózbekstan İlimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiŇ qoljazbalar fondında saqlanadı. Házirgi kúnge shekem «Bozuğlan» dástanınıń eki variantı ǵana baspadan shıqtı. Birinshisi 1959-jılı qaraqalpaq xalıq jırawı Qıyas Qayratdinovtan Q.Mambetnazarov jazıp aldı hám baspaǵa tayarladı, al, ekinshi variantı 1960-jılı Qayıpnazar jıraw Qalimbetovtan Q.Mambetnazarov hám Q.Maqsetovlar jazıp alǵan hám baspaǵa tayarladı. DástanniŇ úshinshi variantın Abdireyim jıraw Alpeney ulınan Xojamurat Tajimuratov hám Kamal Abibullaevlar tárepinen jazıp alınǵan, biraq baspadan shıqpaǵan.

I.Saǵıtov óziniŇ «Qaraqalpaq xalqınıŇ qaharmanlıq eposı» atlı miynetinde dástanlardıń variantların salıstırǵanda izertlewshiniŇ wazıypaları haqqında toqtap, izertlewshi birinshi náwbette, bayanlawdıń barlıq zvenoların anıqlaw, háreketiń baslanıwın, túyinin, rawajlanıwın hám aqırǵı sheshiliwin belgilew kerek. Barlıq variantlardıń syujetin tolıq kartinasın súwretlew zárúr-dep kórsetedi.¹

Dástan variantları óz-ara uqsas hám jaqınlıqta bolıwına qaramastan olardıń hár birin ózinshe áhmiyeti bar dóretpe dep qarawǵa boladı. Bul haqqında akademik Yu.M.Sokolov:«Máselen, bir ertekti ekinshi ertekshiden jazıp alsaq, tematikası hám syujeti jaǵınan bir-birine uqsas bolsa da, biraq ekewi eki basqa dóretpe bolıp shıǵatuǵına kózimiz jetedi», -dep kórsetedi.² Haqıyqatında da hár bir atqarıwshınıń ózine tán atqarıw sheberligi bar. Máselen, Qurbanbay jırawdıń repertuarında «Qırıq qız», «Alpamıs», «Qurbanbek» dástanları bar. Qıyas jırawda bolsa «Alpamıs», «Qırıq qız», «Qurbanbek» dástanların kóremiz. !lbette, bulardıń barlıǵı jırawdıń atqarıw

¹ Сағитов И. Қарақалпақ халқының қаһарманлық эпосы. Нөкіс, «Қарақалпақстан». 1963. 191-бет

² Соколов Ю.М. Русский фольклор. Москва, Учпедгиз, 1941. 13-бет

sheberligine baylanıslı. Sonday-aq «Yusip-Axmet» dástanınıń jeti variantı, «Er Ziywar» dástanınıń tórt variantı, sonday-aq «Alpamıs», «Qırıq qız», «Qoblan» hám t.b. Sol jaǵınan salıstırıp qaraǵanımda da variantlardıń waqıyaları hám tilinde qanday da bir ózgeshelik bolıwı múmkin.

Qıyas Qayratdinov variantı. Basqa variantları menen salıstırıp kóriw maqsetinde Qıyas jıraw Qayratdinov atqarǵan «Bozuǵlan» dástanınıń 1959-jılı Q.Mambetnazarov tárepinen jazıp alınǵan variantınan qısqasha mazmunın keltiremiz:Erte áyyem zamanda, Qaraqalpaqlar Qırımnan posıp kelgen shaǵında, Sahidatıl Mashqul baǵında, Aminniń paytaǵında, Babaxan patshanıń soramında, Aq dáryanıń boyında, qaraqalpaq elinde, Keneges-Mañıt jerinde, qaraqalpaq tiyresi Toqmañıt degen urıwda Dárwishalı bay, Aqpan bay degen dúnyaǵa keldi. Dárwishalı bay ǵarrı halına jetkenshe qudaydan ul tilep jasaydı. Dárwishalıń áwliyelerge túnep qudaylarǵa jalbarıwınan keyin ullı boldı. Onıń atın Bozuǵlan qoyadı. Bozuǵlan tórt jasına kelgende qarındaslı boladı. Bozuǵlan jeti jasına jetkende ata-anasınan jetim qaladı. Bozuǵlan jaslayınan ata-anasınan jetim qalıp, Babaxanday miyrimsiz patshanıń zorlıǵına ushırıp, óz tuwǵan elinen quwıladı. Bozuǵlan menen qarındası Qansulıw elinen quwılıp kúni-tún jol júrip Bozbulaq degen jerge keledi. Ine Bozuǵlan Bozbulaqta batırılıq saltanat tutıp, kamalǵa jetti.

Dástandaǵı Kóbikli hám Bulıt dáwler de topas qara kúshtiń iyeleri. Olar qolınan kelse paraxat otırǵan xalıqqa kúsh jumsap alıw niyetindegi adamlar. Máselen:Bulıt Ranay patshanıń qızıńdı bereseń yaki jurtıńdı bereseń dep urıs ashadı. Tınısh otırǵan xalıq qorıqqanınan shuwlasıp ólimnen aman qalıwdıń jolın izleydi. Bulıt dáw de, Kóbikli de ózleriniń qazǵan górine ózleri túsedı. Bozuǵlan tárepinen tiyisli jazaların aladı. Solay etip dástanda haqıyqatlıq jeńip shıǵadı da, unamlı qaharmanlar baxıtlı turmısqa erisedı.

Dástannıń birinshi bóliminde waqıya unamsız qaharmanlar-Babaxan patsha hám Shayxı wáliy iyshannıń is-háreketleri menen shiyelenisip barıp sheshilip otıradı. Dástanda Babaxan miyrimsiz, ne haramılıq bolsa oylap tabatuǵın ádalatsız patsha. Ol jetim-jesirdiń jaǵdayına qaramaydı. Barlıq

etken qıyanetshiligin, jawızlıgın kópshilik xalıq aldında, Bozuǵlannıń aldında moyınlap, óziniń qattı gúnakar ekenin sezedi. Usı jerde Babaxan Bozuǵlanga qıyametlik áke boladı Bozuǵlan óz tuwǵan eliniń basshısı bolıp xalıqqa ádil tórelik beredi.

Dástan qara sóz aralas qosıq qatarları menen jazılǵan. Shama menen toǵız mıń qatar bolıwı múmkin. Bul dástan variantınıń tili qaraqalpaqsha. Geypara jerlerinde basqa túrkiy tillerden kirgen sózlerde ushırasadı.

Qayıpnazar jıraw Qalimbetov variantı. «Bozuǵlan» dástanınıń bul variantı 1960-jılı Ózbekstan Ilimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan filialı tariyx, til hám ádebiyat institutı tárepinen shólkemlestirilgen folklorlıq ekspediciya dáwirinde Shımbay rayonu «Oktyabrdiń 40 jıllıǵı» savxozınıń Leninizm bóliminde jasawshı Qayıpnazar jıraw Qalimbetovtan Q.Mambetnazarov hám Q.Maqsetovlar jazıp alǵan.

Dástandaǵı waqıyalar bayanlanıwı hám mazmun bir-birine jaqın keledi, ayırım jerlerinde ózgeshelikler de bar. Máselen dástannıń baslanıwında Qıyas jıraw variantında:Erte áyyem zamanda, Qaraqalpaqlar Qırımnan posıp kelgen shaǵında dep baslansa, Qayıpnazar jıraw variantında: !yne ótken zamanda, noǵaylınıń xalqında Babaxan patshanıń jurtında dep baslanadı. Sonday-aq bir varianta bar epizodlar ekinshi bir varianta sóz etilmew jaǵdayları da ushırasadı. Máselen, Bozuǵlannıń qarındasınıń atı Qarlıǵash ayım bolıp kórsetilse, Qıyas jıraw variantında Qansulıw dep ayıladı. Bunnan kelip shıǵıp dástannıń variantlarında adam atlarınıń, qala atlarınıń, dárya atlarınıń ózgerilip beriliwi jırawdıń ózine tán ózgesheligi jasaǵan dáwirine baylanıslı bolıwı da múmkin.

Q.Mambetnazarov hám Q.Maqsetov jazıp alǵan «Bozuǵlan» dástanınıń bul variantı qaraqalpaq tilinde berilgen, qosıq hám qara sóz aralas túrinde jazılǵan. Bári bolıp tórt mıń qatardan ibarat.

Abdireyim jıraw Alpeney ulı. «Bozuǵlan» dástanınıń bul variantı 1938-jılı Xojamurat Tajimuratov, Kamal Abibullaevlar tárepinen Shımbay rayonında turıwshı Abdireyim jıraw Alpeney ulınan jazıp alınǵan. Bul dástan

kólemi jaǵınan úsh mın qatardan ibarat. «Bozuǵlan» dástanınıń bul variantı bir mazmunda bolǵanı menen olardıń kólemi, kórkemligi, til sheberligi, syujetlik qurılısı jaǵınan bir-birinen ayrılıp turadı. Sonıń menen birge bul variantlarda personajlardıń atları hár túrli berilgen.

«Bozuǵlan» dástanınıń bul variantında Bozuǵlan Kóbikli dáwdi jeńip kelgennen keyin qarındası Qansulıwǵa keledi hám qarındasın Ersultan dostına berip, dástan usınıń menen juwmaqlanadı. Haqıyqatında da dástan pitpegendey bolıp kórinedi. Óytkeni dástannıń ekinshi bólimi, yaǵnıy Bozuǵlanıń qız izlewi, Ranay patshanıń dushpanı Bulıt dáwdi óltirip, Sholpanayǵa úyleniwi hám t.b. epizodlar sóz etilmeydi. Al bul waqıyalar Qıyas hám Qayıpnazar jıraw variantlarında tolıq túrde berilgen.

Biz aytıp ótken «Bozuǵlan» dástanınıń bul úsh variantlarınıń bir-birinen ózgesheligi sonda. Olardıń yaǵnıy aytqanda Qıyas jıraw Qayratdinovtan jazıp alǵan variantı júdá quramalı, mazmunlı, qatar hám sapası jaǵınan kólemli. Al qalǵan eki variantınıń qatar jaǵınan alıp kórgende de ayırmashılıqtı kóriwge boladı. Atap aytqanda Qıyas jıraw variantında dástan tolıq hám mazmunlı túrde berilgen. Olarda syujetler, obrazlar, kórkemligi jaǵınan júdá sheber jazılǵan hám atqarılǵan. Al, Qayıpnazar hám Abdireyim jırawdan jazıp alınǵan variantları da sheber atqarılǵan, biraq Qıyas jıraw variantına qaraǵanda mazmun tolıq túrde ashıp berilmegen. !sirese dástannıń baslanıwı hám de tamalanıwı úsh varianta hár qıylı berilgen. Bular jırawlardıń ózine tán atqarıw sheberliginen esaplanadı. Dástannıń úsh variantında da mazmun birdey. Yaǵnıy Bozuǵlan óz tuwǵan elin qanday qáwipli jaǵdaydan bolmasın qorgawdı, óziniń márt, batır ekenin xalıqqa kórsetiw. Xalqın sırtqı hám ishki dushpanlardan qorgaw bolıp sanaladı.

1.2. Dástanıń syujetlik hám kompoziciyalıq qurılısı

Qaharmanlıq dástanlardıń syujetlik ózgesheligi olardıń ideyalıq baǵıtı menen tıǵız baylanıslı. Adamzat jámiyetiniń rawajlanıw tariyxında uzaq dáwirlerge sozılǵan feodalizm qaharmanlıq eposta xarakterli orın iyeleydi. Usı uzaq dáwirler dawamında payda bolǵan qaharmanlıq shıǵarmalarda tuwǵan jerdi sır el basıp alıwshılarınan qorǵaǵan, hár tárepleme jetiliske qaharmanlardıń obrazları sóz etiledi. Qaharmanlıq obrazlar hár qıylılıǵı jaǵınan tańlandıratuǵın awızeki xalıq dóretpeleriniń bay ádebiy usılları arqalı dóretiledi. Demek, mazmunıń formaǵa juwap beriwi sonda, qaharmanlıq hádiyselerdi súwretlew ushın, sózsiz qaharmanlar obrazlar talap etiledi. Bul eposta óz dáwirine say ózgeshelikler menen sheshilgen.

Qaharmanlıq dástanlarda, ulıwma qaraqalpaq awızeki xalıq dóretpelerinde qaharmanlıq obrazlardıń dóretiliwi tosattan payda bolǵan emes, xalıqtıń táǵdirindegi ishki hám sırtqı qarama-qarsılıqlar tiykarında ádillikke umtılıw ideyası sol xalıqtıń barlıq ruwhıy ármanların óz boyına sińirgen xalıq ushın, el ushın jan beretuǵın, jeńilmeytuǵın qúdiretli kúshke iye batırlardıń umıtılmas obrazların dóretken hám ol qaharmanlardı xalıqtıń paraxat ómir súriwi ushın kesent beretuǵın xalıq jawlarına qarsı qoyadı. Bunday aldınǵı qatarдаǵı ideya xalıq tárepinen dóretilgen batırlardıń eń jaqsı obrazları tárepinen iske asırılǵan.

Biz bul magistrlik dissertacijamızda «Bozuǵlan» dástanınıń syujetlik hám kompoziciyalıq qurılısı tuwralı aytıp ótpekshimiz. «Bozuǵlan» dástanınıń kompoziciyalıq qurılısı sheberlik penen jasalǵan. Dástanınıń ayırım bólimleri, waqıyalar, epizodlar bir-biri menen jaqsı baylanısqa. Dástandaǵı súwretlengen waqıyalardıń mazmunı, tematikası jaǵınan bir neshe túrlerge bólinedi.

Bozuǵlanıń Kóbikli dáw menen urısıwı, Bozuǵlan menen Ersultanıń erligi, Babaxan patsha menen Shayxı waliy iyshannıń háreketleri, Bozuǵlanıń Bulıt dáwge atanısı, Bozuǵlan Babaxan patshanıń eline

tınıshlıq ornatıwı hám t.b. tolıp atırǵan waqıyalardıń beriliwi dástannıń negizgi waqıyalarınan bolıp esaplanadı. Dástandaǵı tiykarǵı waqıya Bozuǵlannıń Kóbikli dáw hám Bulıt dáw menen bolǵan gúresi bolıp tabıladı. Dástandaǵı hár bir waqıyalardıń mazmunı hár qıylı bolǵanı menen, olar bir-birine oǵada tıǵız baylanısqa hám sonlıqtan da bir tutas dástan bolıp qalıplesken. Sebebi, dástandaǵı qaysı bir waqıyanı alıp qarasaqta jırawdıń sheberlik penen baylanıstırıp jırlanǵanın kóremiz.

«Bozuǵlan» dástanındaǵı waqıyalardıń hár qıylı bolǵanı menen tiykarǵı syujetin Bozuǵlannıń Kóbikli dáw menen Bulıt dáwge bolǵan qarsı gúresi quraydı. Al, basqa waqıyalar usı syujetti tolıqtırıp otıradı. «Bozuǵlan» dástannıń syujeti usınday quramalı bolıp, bir neshe syujetlerden quralǵan. Dástandaǵı tiykarǵı waqıya áyyem zamanlarda bolǵan dep ayılǵan. Dástanda diniy hám miflik elementler de ushırasadı. Mısalı:Bozuǵlannıń ákesi Dárwishalı baydıń áwliyelerge túnep qudaydan jalbarınıwınan keyin Bozuǵlannıń tuwılıwı hám t.b. Soǵan qaramastan dástannıń syujeti bir tegis, izbe-izlik penen rawajlanıp otıradı. Dástandaǵı jáne bir ayırmashalıq tiykarǵı qaharmannıń tuwılıwı basqa dástanlardaǵı sıyaqlı emes, kerisinshe elden quwılıp kóp azap shegip keyin ala eldegi siyasiy jaǵdaylardan xabar tawıp, eldi qorǵaw islerine aralasıp ketedi.

Dástandaǵı tiykarǵı waqıyalar batırdıń isleri menen baylanıstırılǵan. Dástanda urıs Kóbikli dáw tárepinen baslanıp, onıń nabıt bolıwı menen tamamlanadı. Urıstıń tiykarǵı sebebi de, óz ǵamınıń basın oylap dúnya, jer, suw, baylıq, baxıt-dáwletke qızıǵıwshılıqtan baslanadı. Bul barlıq dástanlar ushın tán bolǵan ayrıqshalıq belgi. Bul ápiwayı ǵana urıs bolıp qalmastan ádillik hám ádilsizlik arasındaǵı azatlıq gúreske aylanadı. Sonıń ushın da barlıq dástanlardaǵıday «Bozuǵlan» dástanındaǵı urıs syujetlik jaǵınan da, ideyalıq jaǵınan da bir-birine uqsas bolıp keledi.

«Bozuǵlan» dástanında bastan aqırına xalıqtıń ótken dáwirdegi sociallıq turmıs jaǵdayları berilgen. Xalıq batırları, palwanlar, bay, xan, patsha, wázirler, dáwler sıyaqlı hár qıylı jaǵdayların kóremiz. Olar xalıqtıń hár qıylı

jaǵdayların, turmısın, kún-kórislerin kórsetedi. Mısalı, xanlar arasındaǵı talas-tartıs, shańaraq aǵzaları arasındaǵı qarım-qatnas, toy mereke, dástúrlerdin, úrp-ádetlerdin saqlanıwı, doslıq, súyispenshilik, hár qıylı xalıq oynıları, toylarda at jarısı, palwan gúres, qız-jigitlerdin otırıspaları hám t.b.

Dástanda jáne bir jaǵday, bul qaraqalpaq xalqınıń ótken dáwirdegi turmısın anıq kórsetetuǵın kóplegen tariyxıy orınlar menen jer-suw atamaları haqqındaǵı maǵlıwmatlardın beriliwi. Mısalı, «Qaraqalpaq Qırımnan posıp kelgen waǵında», «Aq dáryanıń boyında», «Keneges-Mañıt jerinde», «Qara dárya boyında», «Qara taw», «Aqsha taw», «!wliye taw» degen jer hám dárya atamaları, sonday-aq noǵaylı, Ispihan, Prudin, Erik degen sıyaqlı elat, qala atamaları gezlesedi.

«Bozuǵlan» dástanınıń kompoziciyalıq qurılısı, hár bir personajlardın belgili ideyalardı bildiriwde qatnasıwı menen tıǵız baylanıslı, sebebi dástandaǵı jin-shaytan, quday, payǵambar, qırıq shilten, dáw, peri hám t.b. obrazlardı alıp qarasaq olardı dástannan alıp taslawǵa bolmaydı, sebebi, waqıyalar solardıń ayırım is-háreketleri arqalı da baylanısıp rawajlanıp otıradı.

Bunday jaǵdaylardın dástanda orın alıwı dástúriy súwretlewler bolıp, qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń syujet qurılısındaǵı diniy miflerdin jaqın bolıp keliwi menen baylanısadı. Mısalı, dástanlarda payǵambar, peri, qudaylardın bolıwı, olardıń batırlarǵa ǵamxorlıq etiwi hám t.b. ushırasadı.

«Bozuǵlan» dástanında bunday «quday óziniń qudaylıq qásiyeti joytılıp, qálenderlik halǵa túsedı, real adam sıpatında súwretlenedi. Bul qálender Bozuǵlanǵa úlken káramat yamasa qanday da tilsim kórsetpeydi. Ol qúdiretin bildirmeydi tek aqılın aytıp keńes beredi. Bunıń sebebi dástannın jırlanǵan dáwir ortalıǵına, jırlanǵan jırawǵa da baylanıslı bolıwı kerek. Bul kishkene faktin ózi dástandaǵı geypara pikir hám syujetlik qurılıslardıń waqıt ótiwi menen, belgili jaǵdaylar tiykarında ózgeretuǵınlıǵınan dárek beredi.

Sırtqı dushpanlarǵa qarsı gúres hár bir qaharmanlıq dástanlarda hár qıylı sheshilgeni menen bir maqsetke, eldiń azatlıǵın hám gárezsizligin saqlaw ushın sırtqı hám ishki dushpanlar menen ayawsız gúreske baǵdarlanadı. Bul gúres «Bozuǵlan» dástanında patshaniń basshılıǵında hám Bozuǵlanniń doslarınıń quwatlawı menen kórsetiledi. Solay etip, sırtqı basıp alıwshılarǵa azatlıq tárepedarları tolı bir kúsh bolıp qarsı shıǵadı.

Gúres temasınıń sóz etiliwi máseleniń bir tárepin óz ishine alıp qoymastan, eki jaqtıń (dostıń da, dushpannıń da) táǵdirin ortaǵa saladı, solay etip, gúres ádillik penen dushpannıń tiresiwiniń túyini boladı. Usı túyin dógeregindegi másele sheshiledi. «Bozuǵlan» dástanınıń batırdıń xalıqqa xızmet etiwı menen mina sózler arqalı Bozuǵlanniń batır sıpatındaǵı kelbetin táriypleydi.

Sarı ala atın oynatıp,
Polattan suwlıq shaynatıp,
Jiger kúshin qaynatıp,
Atlana berdi Bozuǵlan.

Adam ótti neshshe mın san,
Bul dúnya bársheden qalǵan,
Hayran bolıp shóllerde,
Sapar tarttı márt palwan.

Ayrıqsha shıqqan elinen,
Jaw seskengen ádetinen,
Sapar tartıp baratır,
Búlgen eliniń keyninen.

Kórgendi erksiz qaratar,
Boldı ataqlı batır,

Búlgen eldiń keyninen,
Qaysarın quwıp baratır.¹

«Bozuǵlan» dástanında da waqıyalar bir tegis rawajlana bermeydi, tiykarǵı qaharmanlar hár qıylı tosqınlıqlardı qaharmanlardıń qalay jeńgenligi tuwralı súwretlenedi. Jırawdıń sıpatlawları arqalı, olardıń minez-qulıqları, erlik, adamgershilik jáne basqa da táripleri aytıladı.

Adam obrazın jasawdaǵı tiykarǵı belgilerden sırtqı kórinislerine bola ishki minez-qulqların, olardıń háreketleri arqalı quwanışın, qayǵısın, sóylesiwi, oylawı arqalı yamasa ishki sezim (monolog) yaki óz-ara sóylesiwi (dialog) arqalı dástanda qaharman obrazı jasaladı. Mısalı, batırdıń kelbetin kórsetiwde Bozuǵlanıń «omırawı esiktey», Sarı jay, nayza, qılısh penen qurallanǵan, ústinde muzday sawıtı, dushpannan qorıqpay alısağı, «!welgi náwbet meniki, sońǵı náwbet seniki», «Náwbetimdi ber» dedi hám t.b. sıpatlawlar, sóylesiwler gápimizdiń dáliyli boladı. Bunnan basqa dástandaǵı «ólseń sheyit, óltirseń qazıy bolasań», «dushpanlardan qashqannan, jaw qolında óleyik»,-dep jawǵa batırlardıń qarsı shıǵıwı, yamasa, «buwırqanıp» buwsanıp, muzday temir qursanıp tulparlarǵa qamshı basadı hám t.b. sıpatlawlar Bozuǵlan obrazın jasawda qollanılgan. Ol sıpatlawlardan onıń batır, márt ekenligin bilemiz. Dástandaǵı jáne bir dástúriy súwretlewler batırdıń qarındası kerek jerinde aqıl keńes beriwi. Buǵan dástandaǵı Qansulıwdıń Bozuǵlanga másláháti, kerek jerinde aqıllandırıwı bolıp tabıladı. Mısalı`

Qazan urıp baǵda gúlin soldırdıń,
Ishine qayǵılı dártler toltırdıń,
Patsha menen quwanışlı dos bolsań,
Qırıq jawshısın nege óltirdıń.

Barma xanǵa tıńla sińlińniń zarın,

¹ «Бозуǵлан» дәстаны. Нәкис. 1961. 91-бет

Bilmeýseň jan aýa jolıńnıń tarın,
Tilimdi alsań bara kórme aldına,
Sezbey tursań Babaxan seniń qandarıń.

Talańa saladı dúnya malıńdı,
Sawǵaǵa tileseń bermes janıńdı,
Hiyle menen shaqırıp alıp Babaxan,
Olla alar qırıq jawshınıń qanını.

Ayaǵımdı barın qaytpay shabarman,
Tilge kelse qazıq qılıp qaǵarman,

Meni apar Babaxannıń aldına,
Jón bilgendeý bir aqılǵóy tabarman.¹

Ulıwma alǵanda, «Bozuǵlan» dástanınıń syjeti, kompoziciyalıq qurılısı, qaharmanlardıń is-háreketleri, waqıyalar, hár qıylı epizodlardıń beriliwi Qıyas jırawdıń dóretpesine tán bolǵan jeke ayırmashılıqlar arqalı dóregen. Qıyas jırawdıń basqa jırawlardan óziniń kórkem sóz sheberligi menen ayırmashılıqları bar ekenligin dástandı oqıw arqalı kóremiz.

«Bozuǵlan» dástanı kólemi jaǵınan toǵız mıń qatardan ibarat bolıp, qara sóz aralas qosıqtan quralǵan. Usı qatarlar arqalı jıraw waqıyalardı izbe-iz berip, qaharmanlardı hár qıylı belgiler menen sıpatlap, turmıs waqıyaların, turmısta ushırasatuǵın hár qıylı adamlardı, olardıń minez-qulıqların óz ornı menen bayanlaydı.

Dástanda unamlı hám unamsız obrazlar menen usı qaharman obrazların tolıqtırırwshı hár qıylı minez-qulıqqa iye personajlar da óz sıpatların tapqan

¹ Бозуғлан дәстаны. Нөкіс. 1961. 80-бет

II BAP «BOZUĞLAN» DÁSTANINIŇ PAYDA BOLIW (DÓRELIW DÁWIRI) QÁLIPLESIW.

1.1 Dástannıń dáwiri máselesi

Qaraqalpaq ádebiyatı bir neshe ásirlik tariyxqa iye dástanları menen maqtanış ete aladı. Neshe ásirlerden beri qaraqalpaq sóz sheberleri ózleriniń arzıw-ármanların, baxıtlı keleshekke bolǵan oy-pikirlerin hám azatlıq, erkinlik ushın umılǵan tileklerin hár qıylı kólemdegi shıǵarmalarında bayanlap keldi. Bizin pitkeriwshi qánigelik jumısımızda qarastırıp atırǵan «Bozuǵlan» dástanı da xalıqtın danalığın, tilek-ármanların bildiretuǵın xalıq dóretiwshiliginiń túwesilmes ǵáziyeleriniń birinen sanaladı.

«Bozuǵlan» dástanınıń tiykarǵı sóz eteuǵın ideyası batırılıqtı, mártlikti jırlawdan ibarat. Onıń dóreliw waqtı ele ilimiy tiykarda islenbegen hám anıq bir toqtamǵa kelmegen. Dástannıń tek ǵana kimler tárepinen atqarılǵanlıǵı hám jıynaǵanlıǵı ǵana belgili.¹

«Bozuǵlan» dástanında: «Erte áyyemgi zamanda qaraqalpaq Qırımnan posıp kelgen waǵında. Sahidatiya mashqu baǵında, !minniń paytaǵında, qaraqalpaq elinde, keneges-mangıt jerinde, qaraqalpaq tiyresi toqmanǵıt degen urıwda...»² degen dereklerge súyenetuǵın bolsaq waqıya orta ásirler haqqında baratırǵanın ańlawımızǵa boladı. Yaǵnıy ásirlerge bólip anıqlap aytatuǵın bolsaq XV8 ásirge tuwrı keledi. bulay dewimizdiń sebebi XV8 ásirlerde ayırım sebeplerge bola rus dalalarınan qaraqalpaqlardıń burınǵı ata mákanı Aral teńiziniń jaǵalawlarına qonıs basqanlıǵı tariyxta anıq faktler menen dálillengen.³

Belgili folklorist alım I.Saǵıytov qaraqalpaq dástanların mazmunına qaray. olarda sóz etilgen tariyxıy waqıyalardıń mazmunına, geografıyalıq territoriyalarǵa hám basqa maǵlıwmatlarǵa qaray shártli túrde eki dáwirge bólip qaraydı. «Eposlardıń dóregen birinshi dáwirin biz shártli túrde

¹ Қарақалпақ фольклоры. XIX т. Н., «Қар-н», 1989, 5-бет.

² Сонда 12-бет.

³ Советское Востоковедение. 1946, Т III, стр. 58-80.

«noǵaylı dáwiri» yaki «noǵaylı ciklı» dep ataymız.» Házirgi bizge málim bolǵan qaraqalpaq qaharmanlıq eposlarınıń kópshiligi usı «noǵaylı dáwirine» jatadı. Eposlardıń bul ciklında tariyxıy, Altın Orda menen noǵaylılar awqamınıń ishki tariyxıy, sondaǵı bolǵan talas-tartıslar, onnan keyingi qalmaqlarǵa qarsı gúresler súwretlenedi.

Qaraqalpaqlar eposlarınıń ekinshi dáwirin yamasa ekinshi ciklin «Xorezm dáwiri» dep alamız.¹ Folklorist alımnıń bul izertlewleri tariyxıy dereklerge súyengen halda ayılǵanlıǵı málim. Biz de bul pikirlerge qosıla otırıp. «Bozuǵlan» dástanı Xorezm dáwirindegi waqıyalardı súwretlewshi shıǵarmalar qatarına kirgizemiz. Al, dástannıń dóreliw waqtı XV888 ásirdeń basların dep belgilesek boladı. Bulay dep shamalawlarımızdıń da óz sebepleri bar.

Máselen, «Bozuǵlan» dástanın anıqlap oqıp shıqsaq shıǵarma bir neshe bólimlerden ibarat:«Kópshilik ilimpazlardıń pikiri boyınsha úlken eposlıq shıǵarmalar házirgi kúnde birden-bir tutas bolıp júzege shıqpaǵan, al ayırım bólimleri, epizodları kem-kemnen bólek-bólek dóretilip, sońınan olar qosılıp, bir tutas úlken poemalarǵa aynalǵan dep uyǵarıladı. Dáslep, jıraw-baqсылar, shayırlar bir oraydıń erlik isleriniń ayırım epizodların, yaǵnıy eposlıq poemalardıń bir bólegin dóretken,al sońınan tuńlawshılar talabı boyınsha onı jańa epizodlar menen tolıqtırıp, keńeytip otırǵan». Bul ayırım bólimlerge Dáriwshalı, Aqpan baydıń dos bolıwı, olardıń ul-perzentsiz bolıp, Gúmbezi qubrada túnep, nalasın Allaǵa aytıp, onnan perzent tilewi, tilekleri bárjay bolıp, Dáriwshalı bir ul, bir qızlı. Aqpan bay bir ullı bolıwı, Bozuǵlan menen Qansulıwdıń jetim qalıp Qapsıǵaylı qara tawdı mákan tutıwı óz aldına úlken bir bólim. Onnan sońǵısı Babaxan patshanıń shikarǵa shıǵıp, Tarpa qusınıń qubla tárepke ushıp ketiwinen baslap, Babaxan patshanıń Qansulıwǵa ashıq bolıp, Bozuǵlandı kóp hiyleker menen Dágeshti tawında Kóbikli dáw menen urıstırıwı hám onı jeńip shıǵıp elge Bozuǵlannıń patsha bolıwı menen juwmaqlanadı. Bul bólim basqa bólimlerge qaraǵanda ózinde

¹ Сағитов И. Қарақалпақ халқының қаһарманлық эпосы. Н, «Қар-н», 1986, 61-62-бет.

kóp waqıyalardı bayan etedi. Dástanda waqıyalardıń izbe-izligi dóretiwshiler tárepinen sheber oylap tabılǵan. Bir qaraǵanda Bozuǵlanıń dushpanların jeńip, elge basshı bolıwı menen juwmaqlanıwı kerektey. Biraq, onıń ele boydaq bolıwı hám qarındasınıń turmısqa shıqpaǵanlıǵın esapqa alsaq, dástan endigi bólimde burınǵıǵa qaraǵanda ele de quramalasqan waqıyalarǵa tolı ekenin kóremiz.

Dástannıń úshinshi bólimi Bozuǵlanıń elge patsha bolǵannan soń ótken bólimde qarındasınıń Shayxı wáliy iyshannıń shaytan jolına kirip adasıwı, ol jerden Bozuǵlan qarındasın aman-esen alıp qaytıwı, shikarda júrip altın baslı kiyik quwıwı, ol kiyik Ranay patshanıń qızı Sholpanay bolıp shıǵıwı. Góyiqap qalasınan kelgen Bult dáwdi óltirip, Ranay patshanıń elin dushpanlardan azat etiwı hám onıń qızına úylenip, óz eline qaytıwı menen juwmaqlanadı. Lekin, bul hár bir bólimlerdiń ishinde hár qıylı kishi kólemdegi bólimshelerde bar. Olardıń hámmesi birigip úlken eposlıq shıǵarma payda etken.

Bul tek qaraqalpaq dástanlarınıń dóreliwine tán qubılıs bolıp qalmastan, basqa da xalıqlardıń eposlıq shıǵarmalarınıń dóreliw procesine xarakterli. Shıǵarma qızıqlı shıǵıwı ushın oǵan dóretiwshiler tárepinen quramalı hám oqıwshınıń yaki tuńlawshını ózine tartatuǵın qızıqlı waqıyalar oylap tabılǵan. Dóretiwshi jıraw-baqsılardıń bul ideyaları xatqa hár qıylı formada túsirilgen. Yaǵnıy, biziń qolımızdaǵı «Bozuǵlan» dástanı gey bir jeri nasrıy sózler menen, al ayırım jerleri terme-tolǵaw formasındaǵı shubırıtpa burınnan qalıplesken dástúriy qatarlardan ibarat bolsa, taǵı bir jerleri tórt qatardan ibarat qosıqlardan jasalǵan. Bul tórt qatarlı qosıqlar XV888 ásirdeń aqırı X8X ásirdeń basında ǵana qaraqalpaq ádebiyatında payda bolǵan ádebiyat tariyxınan belgili. Al, onnan aldın bizde jazba ádebiyat ele qalıplespegen dáwirde Terme-tolǵaw formasında shıǵarmalar dóretilip kelgen.

«Bozuǵlan» dástanınıń mazmunına ser salıp qarasaq onda ertek, ańız, batırlardıń ermek isleri, adamlardıń muń-zarları, jaqsı zaman, ádil

patsha haqqındağı ármanları hám t.b. elementlerdiń qosındısınan dórep úlken bir waqıyanı kóremiz. Dástan olardıń hámмесin óz ishine qamtıp xalıq poeziyasınıń ullı dóretpesine, enciklopediyalıq kartinasına aylanǵan. «Bozuǵlan» dástanınıń tiykarı tek ańız sózler, tariyxıy waqıyalar ǵana emes, onda atqarıwshılardıń jetik qıyallarınıń da úlken xızmetleri bar.

Orta Aziya xalıqlarınıń ańız sózleri, eposlıq shıǵarmaları tuwralı Shoqan Valixanov bılay dep jazǵan edi:«Bul ańız sózler urıwlarıń estelikleri túrinde. máselen. nızam, sheginde ańızları retinde qariyalardıń yadında ádiwlep saqlanadı yamasa epoya formasında ayırıqsha jırshılar sosloviyası arqalı urıwdan urıwǵa ótkerilip otıradı»¹ deydi. Ilimpazdıń bul ayılıp pikirlerine qaray otırıp «Bozuǵlan» dástanın mańǵıt ruwına arnap shıǵarılǵan shıǵarma desekte boladı. Sebebi, dástanda:«Erte áyyem zamanda qaraqalpaq Qırımnan posıp kelgen waqtında, ...keneges–mańǵıt jerinde. qaraqalpaq tiyresi toqmańǵıt degen urıwda...»², «Urıwım qara mańǵıt atamız Aqpan, Hasilımız qaraqalpaq xalqınan»³ –degen qatarlar ushırasadı. Bul qaraqalpaq urıwlarınıń óz batırları bolǵanın dálilleydi. Bunday xalıq urıwları menen baylanıslı dástanlar kóplep ushırasadı. Mısalı, Alpamıs ırǵaqlı urıwınan.

¹ Валиханов Ч. Избр. произвед. Алма-ата, 1958, стр. 108.

² Қарақалпақ фольклоры. XIX т. 12-бет

³ Сонда, 89-бет

2.2. Dástanıń janrlıq qáiplesiwı

«Bozuǵlan» dástanınıń ózine tán janrlıq ózgeshelikleri tiykarınan mınalardan ibarat. Basqa qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq dástanlarındaǵıday «Bozuǵlan» dástanınıń ulıwmalıq qásiyeti onıń tereń ideyalılıǵında, xalıqlıǵında, jámiyetlik máplerdi mudamı birinshi orınǵa qoyıwında, ondaǵı patriotizm ideyasınıń ayrıqsha kúshli jırlanıwında. Qaraqalpaq xalıq eposlarınıń tiykarǵı mazmunı qaharmanlardıń óz elin ishki hám sırtqı jawlardan qorgaw, óz eliniń azatlıǵı hám gárezsizligi ushın sırt el basqınshılarına, jawız patsha, xanlarǵa qarsı gúresin jırlaw, súwretlew bolıp tabıladı.

«Bozuǵlan» dástanınıń xarakterli ózgeshelikleriniń biri-bunda qaharmanlıq-epikalıq janrdıń basım bolıwı dep biliw kerek. Sonday-aq, dástanınıń xarakterli ózgeshelikleriniń taǵı biri-onıń realizminde. Yaǵnıy, bul eposta turmıs haqıyqatlıǵı barınsha anıq súwretlengen. Dástanda xalıq baxtı ushın gúresiw ideyasın jırlaw, eziwshilerdiń jawızlıǵın hám sociallıq ádilsizlikke qarsı gúresshilerdiń qaharmanlıqları shınlıq penen súwretlenedi. Realizm sol dáwirdegi tariyxıy jaǵdaydı hám xalıqtıń turmısın haqıyqatlıq penen súwretlewden ibarat. Eposta Bozuǵlan menen Qansulıwdıń ata-anadan jetim qalıwı, Babaxanniń bul jetimlerde kim gamxorlıq etse jazalanıwı, sol dáwirdegi jetim-jesirlerdiń sociallıq turmıs jaǵdayınıń awır keshkenligin bildiredi.

Qaraqalpaq eposlarınıń kópshiliginde pútkil xalıqtıń úmit-ármanları bildirilgen. «Qoblan», «Alpamıs», «Qırıq qız», «Bozuǵlan» sıyaqlı eposlarda hám basqalarında xalıqtıń óz watanın sırt el basqınshılarınıń topılısınan qorgaw, óz eliniń gárezsizligin qorgawǵa umtılıwı ayqın kórinedi. Dushpannıń kúshi qanshama basım hám qúdiretli bolsa da, xalıq óz batırların jeńimpaz qılıp súwretleydi.

«Bozuǵlan» dástanınıń «Alpamıs», «Qoblan», «Qırıq qız» hám t.b. dástanlardan ayırmashılıǵı, bunda tiykarǵı motivler xalıq ishindegi el

basqarıwshı Babaxan qusaǵan ádilsiz patshanıń kámbaǵal xalıqqa etken zulımlıǵına hám Shayxı ?alıy qusaǵan islam dinin betine perde etip, xalıqtı aldaǵanǵa qarsı turǵan qaharmanlardıń gúresin súwretlewden ibarat. Sonday-aq, bul dástanda qara kúshlerdiń simvolı bolǵan Kóbikli hám Bulıt atlı dáwler de súwretlengen. Dástanda tradiciyalıq planda jaqsı menen jamanlıq, ádillik penen zulımlıqtıń gúresi kórkem planda ashıp beriledi. Jaqsılıqtıń eń aqırında jeńetuǵın folklorlıq dástúrin Bozuǵlan, Qansulıw, Er Sultan obrazlarında dáliyllenedi.

Turmıs processı arqalı adam xarakterin jaratıwda epikalıq janr úshke bólinedi. Kishi epikalıq janr adamnıń belgili bir epizodına ǵana qurılǵan boladı. Yaǵnıy, adam ómirinde ushırasatuǵın kishigirim waqıyalar súwretlenedi. Oǵan gúrriń, ocherk, novella, ertekler kiredi. Ortasha epikalıq janrǵa povest jatadı. Onda turmıstıń bir momentindegi bolǵan iri waqıya bir syujetlik liniya menen súwretlenedi. Iri epikalıq janrǵa roman, dástan, epopeyalar kiredi. Olarda turmıs keń planda súwretlenip, qaharman xakteri tereń ashıp beriledi. Waqıyalar kútá uzaqtan alınıp, hádiyseler bir-biri menen baylanısıp, tiykarǵı qaharman átirapında bolıp ótedi.

Mine biziń qarastırıp otırǵan «Bozuǵlan» dástanı iri epikalıq shıǵarmalar qatarına jatadı. Ondaǵı bolıp atırǵan hárqıylı waqıyalar tikkeley Bozuǵlanǵa baylanısı bar. Yaǵnıy, Dárwishalı menen Aqpan baydıń qalıń dos bolıwı dástandı baslap beredi. Dástandı dóretiwshilerdiń dóretiwshilik uqıbınıń sonshelli kúshli ekenin sonnan biliwge boladı, bul eki kisiniń balaları birge óspese de, waqıttıń ótiwi menen bir-birin izlep tabadı hám Bozuǵlanıń qarındası Qansulıwǵa Ersultan úylenedi.

Biz usı bólimniń basında dástan úlken úsh bólimnen turatuǵının eskertip ótken edik. Usı úsh bólimniń hár qaysısında bir qansha quramalı waqıyalar bolıp ótedi. Biraq, bári bir olardıń hámmesi Bozuǵlanıń qatnasıwında, yaki, onıń átirapında boladı. Bul dástandı dóretiwshi hám atqarıwshı jırawlardıń waqıya quralıw fantaziyasınıń sheberliginen derek beredi. Dástan qızıqlı shıǵıwı ushın oǵan hár qıylı diniy ápsanalar da

kirgizilgen. Máselen, Bozuǵlannıń Qıdır Ilyas baba menen ushırasıwı, iyshandı shaytan joldan urıwı diniyi mifologiyalıq ańızlar tiykarında jaratılǵan. Bul waqıyalardıń shıǵarmaǵa kirgiziliwi de tosınnan emes. Sebebi, X8X ásirde qaraqalpaqlardıń turmısında islam dini úlken áhmiyetke iye edi. «Barlıq Orta Aziya xalıqları turmısındaǵı sıyaqlı qaraqalpaqlardıń turmısında da bilimlendiriw din menen tıǵız baylanıs boldı. Sovet húkimeti dáwirindegi ádebiyatlarda islam dininiń progressiv tamanlarına kóz jumıp qarap, onı tek ruwhıy qarańǵılıq, nadanlıq hám qorqınış dáregi sıpatında kórsetiw dástúr edi. Haslında islam dini tek ruwhıy jaqtan tazalanıw, iyman tabıw jolı ǵana emes, al orta ásirlik ekonomikalıq, tariyxıy-sociallıq hám mádeniy jaqtan artta qalıwshılıq jaǵdaylarına keń xalıqtı sawatlandırıw, aǵartıw, sonday-aq ádep-ikramlılıqqa, tártip intizamǵa tárbiyalaw quralı bolıp ta xızmet etti»-dep kórsetedi Q.Járimbetov.¹

Dástandı waqıyalar menen bayıtıwda Qıyas jırawdıń da ornı ayırıqsha seziledi. Bul haqqında belgili folklorist alım Q.Maqssetov bılay deydi:«Qıyas jırawdán jazılıp alınǵan hám bastırılıp shıǵarılǵan «Bozuǵlan» dástanı óziniń jıynaqlıǵı hám kórkemligi jaǵınan ayırılıp turadı. Bul varianttı jazılıp alınǵan variantlar menen salıstırǵanda Qıyas jırawdıń improvizatorlıq uqıbınıń bálentligi, ondaǵı individuallıq sheberliktiń ayqın ekeni kórinip tur».² Sonday-aq usı Q.Maqssetov óziniń ilimiy miynetinde Qıyas jırawdıń Dosımbet degennen «Ranay patsha» degen ertegin ózlestirip alǵanın aytadı.³ Bul ertek óz gezeginde «Bozuǵlan» dástanına ózine ılayıqlı ornın tapqan. Yaǵnıy, Bozuǵlannıń Ranay patshanıń qızı Sholpanayǵa ashıq bolıwı hám oǵan úyleniwi menen tamam boladı. Biz joqarıda dástan hárqıylı ańız-ápsanalar hám erteklerden quraladı degen edik. Bul mısalmız onıń dáliyli bolıp sanaladı.

Dástannıń syujetlik qurılısı júdá quramalı waqıyalar menen dúziliwine qaramastan, olar birin-biri bayıtıp izbe-izlikte bolıp otıradı.

¹ Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық кәсіпәтлери хәм раўажланыў тарийхы. Н., «Қар-н», 2004, 30-бет.

² Мақсетов Қ. Қарақалпақ жыраў-бақсылары. Н., «Қар-н», 1983, 105-бет.

³ Сонда, 97-бет.

Babaxan patshaniń Qansulıwǵa ashıq bolıp, Bozuǵlandı Kóbikli dáw menen urıstırıwı sol tariyxıy dáwirdiń siyasiy kózqarasın bildiredi. Bul sol dáwirdiń áskeriy hiylesiniń biri sıpatında kóringen. Babaxan qúdiretli patsha bolıwına qaramastan Bozuǵlannıń aybatınan seskenip, wázirleri menen keńesip, onı jat jurttıń batırı menen kúsh sınastıradı. Ondaǵı tiykarǵı atı Bozuǵlan Kóbikli dáwdiń qolınan ólip ketedi degeni edi. Lekin, bul oyı iske aspay qaladı. Bul waqıyalar dástanda ideyalıq jaqtan kútá sheber oylap tabılǵan.

Bozuǵlannıń Kóbikli, Bulıt dáwge qarsı atlanısları óz aldına úlken bir bólimlerdi quraydı. Dástanda waqıyalardı bayanlawda proza menen poeziyanıń aralasıp keliwi dástannıń janrlıq ózgesheligindegi belgili bir kórinislerden sanaladı. Dástannıń tiykarǵı hám kópshilik bólegin poeziya quraydı, al az bólegin bir waqıya menen ekinshi waqıyanı baylanıstırıwda proza isletiledi. «Qaraqalpaq dástanlarındaǵı proza, mısalı, qaraqalpaq erteklerindegi proza menen salıstırǵanda, anaǵurlım islengen hátte belgili dárejede rifmalasqan».¹ Buǵan mısal retinde dástannan úzindi keltiremiz:

«Sol jerde qoy baqqan shopan, túye baqqan sárwan, jısqı baqqan jısqıman, ústine tandır artqan, jup ayıldı bekkem tartqan, dizgin ushınan quyıp, bulıtay bolıp ǵarǵa quwıp baratırǵan ájayıp maqluqtı kórdi. Hár kim sırtınan kórdi, kórgenlerdiń júregi suwladı, xalıq awzında bále ǵawladı».²

Bul keltirilgen prozalıq qatarlardıń da uyqasqa túsip keliwi jıraw tárepinen waqıya bayanlaǵanda qulaqqa jaǵımlı, ırǵaqlı esitiledi. Máselen, eski folklorlıq janrlarǵa erteklerde jatadı. Biraq olar sazlı ásbaplar járdeminde, yaki, dástanlardaǵıday uyqasqa túsirilip aytıla bermeydi.

Qaraqalpaq dástanlarınıń janrlıq ózgeshelikleriniń baslılarınan biri, onıń qobız yaki duwtar járdeminde atqarılıwında. Qaraqalpaq dástanlarınıń sózi de, sazı da bir pútin birlikti quraw menen, ádette, dástannıń professional atqarıwshılar tárepinen orınlanadı. Demek, dástannıń bul ózgesheligi de onıń janrlıq qásiyetlerine tiyisli. Dástanlardıń umıtlımay awızdan-awızǵa,

¹ Максетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. Т., ФАН, 1965, 43-бет.

² Қарақалпақ фольклоры. XIX том. 15-бет.

áwladtan-áwladqa kóshiwinde, xalıq arasına keń tarap, súykimli bolıwına bul jaǵday ayrıqsha rol oynagan. Dástanlardıń mazmunınıń xarakterine qaray saz áspablarınıń tańlanılıwı da qızıqtıratuǵın nársese. Mısalı, qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları tiykarınan qobız benen, al liroepikalıq dástanlar kóp jaǵdayda duwtar menen atqarıladı. Demek, qobız benen atqaratuǵın jırawlar, duwtar menen atqaratuǵın baqsılardıń repertuarlarınıń ózgeshelikleri bar degen sóz.

Dástannıń ishki mazmunı úlken waqıyalardı quraydı dep aytıp óttik. Waqıyalardıń bayanlanılıwı «Bozuǵlan» dástanında óziniń qanshama ápiwayılıǵına qaramastan qızıqlı da hám tıńlawshını tartatuǵınlıǵı sonnan, waqıya kem-kemnen háwijlene, shiyelenise baradı, waqıya orayındaǵı qaharman Bozuǵlannıń táǵdiri, belgili bir túyindi sheshiw menen, onıń sheshiliwi, keyninen ne bolatuǵını sırlı bolıp qalıwı menen ayrıqsha kewil awdaradı. Hádiyse dástanda sırtqı kórinisi boyınsha súwretlense, qaharman portretleri menen, az da bolsa ishki sezim dúnyası menen sóz etiledi. Biraq sonı belgilew kerek, qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında waqıyanı da, adamdı da sırtqı kórinisi boyınsha súwretlew basım hám tiykarǵı orındı iyeleydi.

Qaraqalpaq dástanlarınıń janrlıq ózgesheligin belgilegende olardıń mazmunı menen formasında qaraqalpaq awızeki xalıq dóretpesiniń basqa túrlerinen: erteklerdiń, qosıqlardıń, dástúr jırlarınıń, naqıl-maqallardıń, ápsanalardıń, jumbaqlardıń t.b. kútá sheberlik penen orın alǵanlıǵın bayqaymız. Usı kózqarastan xalıq dástanları qaraqalpaq folklorınıń eń úlken bir túri bolıp qalmastan, al qalǵan túrleriniń hámмесin de óz boyına jarastırǵan. Haqıyqatında da, «Bozuǵlan» dástanına ser salıp qarasaq erteklik hám ápsanalıq formaǵa beyim jerleri kóp ushırasadı. Máselen, Bozuǵlannıń Qıdır atanı ushırastırıp, onnan ózine qural-sayman sıylıq alıwı, Bozuǵlannıń shikarda júrip altın baslı kiyikti kórip, onıń Sholpanay bolıp shıǵıwı, iyshannıń shaytanlardan aldanıp Qansulıwǵa ashıq bolıwı hám t.b.

Bul keltirilgen mısallar qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń ózine tán janrlıq qásiyetlerine tikkeley qatnası bar. Olarsız epikalıq planda shıǵarma dóretiw qıyınǵa túsedı.

III bap «Bozuǵlan» dástanınıń kórkemlik ózgesheligi

3.1. Dástanda qaharman obrazlarınıń jasalıwı

Xalqımız erte dáwirlerden baslap-aq óziniń awızdan–awızǵa kóship, áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan awızeki xalıq dóretiwshiliginiń bay túrlerine yie bolıp, olarda xalqımızdıń milliy ózgeshelik belgileri óz kórinisin tapqan. Bul miyraslar jámáátlik dóretiwshilik tiykarında xalıq tárepinen dóretilgen.

Sonıń ushın da kóp ásirlik tariyxqa iye bul dóretpelerge atababalarımızdıń ruwxı sıǵen.

Biz atap ótken usınday bay miyraslarımız arasında xalıq dástanları, sonıń ishinde qaharmanlıq dástanlar óziniń salmaqlı ornına iye.

Qaharmanlıq dástanlarda xalqımızdıń milliy úrp-ádetleri, dástúrleri, arızıw-úmitleri menen qosá, mártlik, erlik, watanǵa sadıqlıq sıyaqlı ullı insanıy pazıyletler sóz etiledi. Máselen «Alpamıs», «Qırıq qız», «Qoblan», «Sháryar», «Máspatsha», «Er shora», «Qurbanbek», «Bozuǵlan» hám taǵı basqa usı sıyaqlı ádebiyatımızdıń haqıyqıy dúrdanaları sıpatında maqtanısh etemiz.

Mine usında ózine tán ózgeshelik belgilerine iye bolǵan qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń biri- «Bozuǵlan» dástanı.

Dástanınıń tiykarǵı ideyası kópshilik qaharmanlıq dástanları sıyaqlı batırılıq, mártlikti járiyalaw. Ondaǵı baslı qaharmanlar Bozuǵlan, Qansulıw, Er Sultanlardıń obrazları mártlik, batırılıqtıń, watanǵa sadıqlıq hám shın muxabbattıń iyeleri sıpatında táriplenedi.

!debiyattanıw iliminde obraz atamasına túrlishe anıqlamalar beriledi. Máselen kórkem obraz-jazıwshı tárepinen dóretilgen shınlıq turmıstıń sáwleleniwi yaǵnıy konkret, sonıń menen birge ulıwmalastırılǵan adam ómiriniń kartinası. Al usı ulıwmalastırıw dóretiwshilik fantaziyası arqalı ǵana júzege asadı yaǵnıy kórkem obraz dárejesine kóteriledi.¹

¹ Ахметов С, Султанов К. Әдебиеттануы. Нөкіс "Қарақалпақстан" 1987 44-бет

«Kórkem ádebiyat penen óner shıǵarmalarında turmıs haqıyqatlıǵın belgili bir usıllarda sáwlelendirgen jámiyetlik qubılısı, tábiyiy kórinisler hám adamlardıń minez-qulqı, ádep-ikramlılıǵı (xarakterı)» ádebiy dóretpelerde kóbirek obraz atamasında jazıwshı tárepinen súwretlengen insan minez-qulqı, onıń dúnyaǵa kóz-qarası, oy-pikiri hám sezimler álemi túsiniledi.¹

Kórkem ádebiyattaǵı obraz terminine berilgen bul sıpatlamalar xalıq awızeki dóretpelerindegi obraz jasaw máselesinde tiyisli.

«Bozuǵlan» dástanındaǵı qaharmanlardıń obrazlarınıń jasalıwı basqa xalıq dástanlarında qollanılatuǵın dástúriy motiv tiykarında jaratılса da waqıya-hádiyselerge baylanıslı olardıń is-háreketleri, kórinisleri, minez-qulqı ózine say ózinshelik qásiyetlerge iye.

Dástannıń baslı qaharmanı Bozuǵlan óz eliniń patshası Babaxannıń quwdalawı menen tuwǵan jerin tárk etsede xalqın sırtqı dushpanlardan qorgaw ushın qaytıp keledi. Bul jerde ol Babaxan menen óz-ara jeke kelispewshiligin umıtıp, Kóbikli dáwge qarsı atlanısqa shıǵıwı menen haqıyqıy mártliktiń úlgin kórsetedi.

Sonday-aq dástanda Bozuǵlan aqıllı, ádalatlı qaharman sıpatında da kózge taslanadı.

Máselen, Babaxan Bozuǵlannıń qarındası Qansulıwdı soratıp Asan qálpeni qırıq batırı menen jiberiledi. Bozuǵlan olardı jeńip, Asan qálpeni atına teris mingizip, qulaq-murnın kesip alıp bilay deydi`

Háddinen xanıń aspasın,
!dil júrsin adaspasın,
Aqsaq, mayıp, músápir,
Jesir qatın, jetim ul,
Soramında jilatpasın. (22-bet)

¹ Ахметов С, Есенов Ж, Жәримбетов Қ. Әдебиеттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсинди́рме сөзлиги. Нөкис "Қарақалпақстан" 1994. 149-бет.

Usı qatarlardan kórinip turǵanıday Bozuǵlan haqıyqıy xalıq batır, ádil qaharman sıpatında sáwlelenedi. Dástan waqıyaları dawamında onıń bul sıpatları ayqın kórinedi.

«Bozuǵlan» dástanında basqa da qaraqalpaq dástanlarındaǵıday obrazlar eki toparǵa bólinedi: birinshi, batır hám onıń táreptarlarıńıń súwretleniwi~ ekinshi patsha hám onıń ámeldarlarıńıń súwretleniwi. Bul eki topardaǵı obrazlar bir-birine qarama-qarsı qoyıladı. Batır hám onıń táreptarları ádillikti jaqlap, patshalardıń zulımlıǵına qarsı gúresedi. Bulardıń gúresi, onıń tek jeke qálewinen emes, turmıs jaǵdayları tiykarında ámelge asırıladı. Batırǵa onıń tárepindegi adam kúshleri menen birge tábiyat kubılısları da járdem beredi. Zulım patsha hám onıń ámeldarları batırdıń atayı dushpanı. Patshalardıń zulımlıǵı, olardıń háreketlerindegi ádilsizlik mazmunı menen belgilenedi. Patshalardıń qıyqańlı zulımlıǵı dástan tiykarındaǵı konfliktti qurap turadı. Olardıń xalıq batırları Bozuǵlan, Er Sultan sıyaqlı qaharmanlardıń taban tirep gúresiwiniń nátiyjesinde jeńiliske ushıraydı. Dástandaǵı waqıya, qaharmanlardıń obrazları, hár qıylı dástúriy motiv qaraqalpaq awız eki dóretpeleriniń bay súwretlew usıllarınıń járdemi menen berilgen.

Mısalı, dástanlarda dástúriy túrde ushırasatuǵın obraz jasaw usıllarınıń biri-bul batırdıń portretin jaratıw.

Qas-qabaǵın úyedi,
Mushın qattı túyedi,
Ishinen qattı kúyedi,
Bidana kózli aq sawıt,
Oq iyninen tiyedi,
Sadaǵın belge iledi. (53-bet)

Bul batırdıń jaw ústine atlanǵandaǵı halatın súwretlew. Onda batırdıń qáhárin, jawǵa óshpenligin ashıp beriw menen birge, onıń qural-saymanın táriypleydi. Al kóbinese`

Rustem kibi aybatı,

Peshenesin bayqasań,
Suymurıqtay sımbatı,
Qupalına kúshi say,
!liydey bar siyasatı. (87-bet)

dep batırdıń sırtqı kelbetin, dene pishimin kórkem sóz dizbekleri menen kóz aldımızǵa elesletedi.

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarındaqı eń baslı figura biz joqarıda aytıp ótkenimizdey, batırdıń ózi. Mısalı, Alpamıs, Qoblan, Gúlayım, Máspatsha, Qurbanbek, Jazkelen, Góruǵlı hám t.b. Olardıń hámмесiniń eposlarında batırdıń obrazın jasawda qollanılatuǵın usıl hám súwretlew quralları bar. Batırdıń ayrıqsha tuwılıwı, ayrıqsha kúshke iye bolıwı dástanlarda ápiwayı adamǵa tiyisli adamgershilikke jatatuǵın qásiyetler bar. Máselen «Bozuǵlan» dástanında Bozuǵlan obrazında da biz usı belgilerde kóriwimiz múmkin. Qaraqalpaq dástanlarında qaharman kóbinese «batır» degen at penen júritiledi. Biz sóz etip otırǵan «Bozuǵlan» dástanında da biz bunı ushıratamız. Bul dástanda da batır xalıq mápin óziniń jeke mápinen joqarı qoyadı. Ózin xalıq xızmetkeri esaplaydı. Batır óziniń barlıq ómirin xalıqtıń baxtına arnaydı, ózin bunıń ushın qurban etiwge tayar.

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarındaqı barlıq waqıya, obrazlar bas qaharmanıń átirapına toplanǵan. Mısalı, Gulayım obrazına Sárbinaz, Ot basqan, Qırıq qız, ata-ana obrazları baylanısıp, kómekshilik atqarǵanıday Bozuǵlan obrazına Qansulıw, Er Sultan hám Sholpanay obrazları beyimlesip qurılǵan.

Mine, biz joqarıda dástandaqı baslı qaharman Bozuǵlan obrazınıń jasalıwında basqa xalıq dástanlarında batır obrazınıń jasalıwı menen uqsaslıqların kórip óttik. Endi bul obrazdıń ózine tán ayırmashılıq belgilerin atap ótetuǵın bolsaq, dástanda batırdıń tuwılıwı, onıń ósip, er jetiwi, jawǵa atlanıwı sıyaqlı jaǵdaylarda biz bunday ózgeshe belgilerdi kóriwimiz múmkin. Yaǵnıy batırdıń atası Dárwishalı bay dostı Aqpan menen Gúmbezi qubıra qábiristanına perzent tilep baradı. Ol jerde tilekleri qabıl bolıp,

Dárwishalı bir ul, bir qızdıń nıshanın kóredi. Al, Aqpan bir uldıń nıshanın kóredi. Eki áke ullań keleshekte doslıgınıń dawamshısı bolıwǵa qol berisedi. Dáriwshalı eline kelip áwliyege at qurbanlıq qıladı. Qariyalar oylasıp «qırıq kúnshilik bozdıń nıshanı payda bolǵan» dep ulınıń atın Bozuǵlan qoyadı. Batırdıń bunday tuwılıw motivine uqsas halat basqa dástanlarda ushıraspaydı. Sonday-aq bes jasında ata-anası ólip, qarındası menen jetim qalǵan Bozuǵlandı Babaxan el-jurtınan quwıp salıp, atadan miyras qalǵan mal-dúnyasın tartıp aladı. Eki jetim elinen aylanıp kóp qıyınshılıqlar kóredi. Bunday súwretlewler de basqa qaharmanlıq dástandaǵı qaharmanlar táǵdirinde onsha kózge taslanbaydı.

Solay etip, dástannıń bas qaharmanı Bozuǵlan óz tuwǵan elin qanday jaǵdaydan bolmasın qorgawdı óz qara basınan artıq sanaytuǵın márt tımsalında beriledi. Onıń óz xalqına bolǵan súywshiligi – Babaxannıń Bozuǵlanǵa Kóbikli dáwdiń mańǵıt eline qáwpi bar dep, tatardan járdem sorap adam jibergende ol Babaxan menen bolǵan óshpenligin umıtıp, óz elin qorgawǵa dushpanǵa atlanısinan kórinedi. Ol:«Babaxanıńızdı sıylamayman, tuwǵan jerim ushın, atımdı tutqan ǵarri-qartań ata-anamız ushın, kózi jaslı jas qızlar ushın janımdı qurban etemenA» (72-bet) – deydi. Bozuǵlan tuwǵan elin qádirlese, eli de onı qádirleydi.

«Bozuǵlan» dástanında batır obrazı menen bir qatarda hayal-qızlar obrazı da baslı orında iyeleydi. Máselen batırdıń táreptarları Qansulıw, Sholpanay obrazları dástanda sheber súwretlengen. Olar hár dayım Bozuǵlanǵa tilekles bolıp otıradı. basqa xalıq dástanlarındaǵı hayal-qızlarday ózleriniń aqıl-parasatlıǵı, bilimi menen batırǵa járdem beredi.

Dástandaǵı unamlı xarakterge iye. Qaharmanlardıń biri Qansulıw obrazı. Qansulıw aq peyilli, aqıl-parasatlı, tapqır qız sıpatında súwretlenedi. Ol aǵası Bozuǵlannıń basına qayǵı is tuskende oǵan aqıl berip, ólim torınan aman alıp qaladı. Ol xalıq ushın ólimnen qorıqpaytuǵın er júrek, haq peyil Er Sultanǵa ómirlik joldası etiledi.

Dástanda Qansulıw obrazı:«Minezi ıqlımǵa jaqqan, kórgenlerdiń ishın jaqqan, altı jerden túyme taqqan, kórgenlerdiń ishıqı artqan, kóziń túsken waǵında ótken ómiriń bári yalǵan...» (38-bet) dep onıń ishki dúnyasınıń gózzallıǵı menen sırtqı kelbeti bir-birine say tásirli súwretlenedi.

Qansulıw obrazın da xalıq dástanlarınıń usılında jasalǵan obrazlar qatarına kirgiziwge boladı. Máselen, Qoblan menen Alpamıstıń qarındasları da aǵalarınıń uzaq saparǵa ketiwinde qıynaladı, ózleriniń aǵzalarınıń awır táǵdiri haqqında qayǵılı sezimlerin bildiredi. Al, Arıslannıń qarındası yamasa Bázirgenniń qarındası Altınay menen Aysultanlar aǵalarınıń joq waqtında olardıń ornına túrli jawlarǵa qarsı qaharmanlıq gúres kórsetedi, aǵalarınıń arın arlaydı.

Biraq Qansulıw obrazında ushırasatuǵın ayırım sıpatlar biz joqarıda atap ótken dástan qaharmanlarınan parıqlanatuǵının kórsetedi. Máselen, Bozuǵlan Kóbikli dáwge qarsı atlanısqa ketip baratırǵan qarındası Qansulıwdı Shayxı wáliy pirge tapsırıp, oǵan ǵamxorlıq etiwdi ótinedi. Lekin Shayxı-wáliy Bozuǵlan ketken soń niyeti buzılıp Qansulıwdı ózine hayallıqqa almaqshı boladı. Bul jaǵdayda Qansulıw sharasız qaladı hám qıyınshılıqlar kórip, aǵası qutqarǵanǵa shekem azaplanadı. Bizińshe usı tárepten alıp qaraǵanda Qansulıw obrazı haqıyqıy turmısqa jaqın, isenimli jaratılǵan obrazlar qatarına kiredi. Sebebi onıń xarakterinde hayal-qızlar tábiyatına jaqın keletuǵın dástanda keńirek sáwlelendiredi. Yaǵnıy, basqa dástanlarındaǵı obrazlarday júdá bir asıra súwretlewler gezlespeydi.

Qansulıw obrazında ushırasatuǵın jáne bir qásiyet, ol júdá parasatlı, aldında kútip turǵan qıyınshılıqlardı kóre biledi hám aǵasına kóp jaǵdaylarda járdem berip, onı xabarlandırıp turadı. Máselen` -Batır bolıp belge sadaq buwarma,

Kórgennen belgili suw aqqan arpa,
Batır ańqaw, er bir nadan bolmasa
Tamaq ishken sonday-aq sózge qanarma,
!rman menen qara bawırım tas bolıp,

Barsañız kúlmeysen waqtın xosh bolıp,
Tilimdi alsañ bara kórme jan aǵa,
Xosh keleme seniń menen dos bolıp (73-bet)

Bul mısal Ersarı degen ǵarrı Babaxannın buyırǵı menen kóbikli dáw elimizge bastırıp kirdi dep Bozuǵlandı jalǵannan shaqırıp kelgen payıtında Bozuǵlan buǵan isenedi, sonda Qansulıwdın aǵasına aytqanı.

Degen menen ayrım jaǵdaylarda bul obrazdaǵı jámlengen ózinshelik belgiler adamda onıń aqıl parasatına isenimsizlik tuwdıradı. Ol aǵası Bozuǵlan elin qutqarıwǵa atlanar aldında`

Qashıp-pushıp bes kún ómir jasa aǵa,
Ne bále jayǵaspas kewil armaǵa-dep

Bozuǵlan mártlik islerden, el-xalqın azat etiwge atlanıwınan qaytarmaqshı da boladı. Bul táreplerinen alıp qaraǵanda Qansulıw xalıq mápinen óziniń jeke máplerin úyip qoyǵanday seziledi. Dástandaǵı waqıyalar rawajlana kelip biz Qansulıw obrazında bir qansha jetiskenliklerdi hám isenimshilikti kóremiz.

«Bozuǵlan» dástanında ushırasatuǵın hayal-qızlar obrazınıń biri-Sholpanay obrazı. Ol dástannın negizgi syujetinde baslı roldi oynamasa da waqıyalardıń shiyelenisiwinde belgili ornı bar personaj.

Bozuǵlan xalqın azat etiw ushın atlanıs payıtında !dilshındaqısh degen qalaǵa keledi. Bul jerdiń xanı Ranay degen bolıp, onıń qalasın bulıt dáw qamal qılıp: «Ya paytaǵındı bereseń, ya Sholpanay qızıńdı bereseń. Narıyza bolsań on aydan Tasbulaq tawına urısqa shıǵasań»(156-bet) –dep shárt qoyadı. Bozuǵlan Bulıt dáwdi jeńip, Sholpanaydı juptılıqqa aladı.

Sholpanay Bozuǵlan batırdın erlik atlanıslarına tikkeley aralaspasa da batırdın opalı yarı sıpatında óz aqıl-parasatı, ádep-ikramlılıǵı, gózzal ishki dúnyası menen eriniń mártlik islerin qollap otradı.

Dástanda batırdın qıyametlik dostı Er Sultan obrazı da oqıwshıda unamlı tásir qaldıradı. Ol óziniń mártligi, er júrekligi hám sadıqlıǵı menen kózge túsedı. Kúsh-qúdirette ol da Bozuǵlannan qalıspaydı. Batır menen teń

turıp dushpanǵa qarsı atlanısqa shıǵadı. hám óziniń qaharmanlıq isleri menen Bozuǵlanıń jeńislerine úlken úles qosadı. Dástanda:

Eki batır maydanda,
Márt qabaǵın úyedi,
Qaytpay jawǵa tiyedi,
Ekewi de dúnyada,
Erligi asqan er edi. (105-bet)

dep Er Sultan batırdı Bozuǵlan menen birge teńdey súwretleydi. Solay etip bul obraz da dástannıń baslı qaharmanı Bozuǵlan sıyaqlı haqıyqıy xalıq batırı, hadal doslıqtıń iyesi sıpatında súwretlenedi.

Xalıq dástanlarında batırdıń tiykarǵı doslarınıń biri-atı boladı. Dástanlarda batırdıń atın kóbinese attıń menshikli atı menen aytadı. Mısalı, Torısha, Bayshubar, Aqtamker hám t.b. «Bozuǵlan» dástanında da batırdıń atı onıń haqıyqıy dostı, sawashlarda súyenishi sıpatında sáwlelenedi. Dástannıń basında Bozuǵlan qarındası Qansulıw menen elinen quwılıp, jılap-sıqlap júrgeninde Qırq kól degen jerde uymaǵa batıp atırǵan ala taydı kórip onı uymadan tartıp aladı. Taydı baǵıp qarap, bar tapqanın beredi. Tay «Bozbulaqtan suw iship jayınsha júrip jersindi, óz erkinshe tebindi, selew juwannan jemsindi, jayına júrip semirdi. Bir yarım jasar tay edi, tórt jasar dónen bolıp jetildi». (22-bet)

Dástanda Bozuǵlanıń atı «Sarı ala at» geyde «tulpar» dep júritiledi. Ol belgili bir menshikli at penen atalmaydı. Ulıwma «tulpar» degen atama batırlardıń atına xarakterli.

«Bozuǵlan» dástanında el biylewshi xanlar, patshalar, biyler hám baylardıń obrazları da berilgen. Dástannıń baslamasında Dárwishalı bay, Aqpan baylar kishi epizodlarda súwretlenedi. Olar Bozuǵlan hám Er Sultan batırlardıń ataları. Sonday-aq Babaxan, !dilshindahısh qalasınıń patshası Ranay patsha haqqında sóz etiledi. Bular ásirese zalım Babaxan dástanda batırdıń qas dushpanı retinde súwretlengen. Ol basqa xalıq dástanlarındaqı

basıp alıwshı, jawız patshalar obrazlarınıń barlıq xarakterlerin ózinde jámlegen.

Babaxan patsha tajı-taxtı, dúnya-malı, patshanıń kúsh-qúdiretine isenip, ata-anasız jetim qalǵan Bozuǵlan menen Qansulıwǵa qattı qısım etedi. Olardıń atası Dárwishalı baydan qalǵan mal-múlkin tartıp alıp, ózlerin elden quwdalaydı. Ol «usı eki jetimniń mańlayınan sıylaǵan, qáwenderlik qılǵan adamnıń ózi ólimdar, mal-múlki patshalıq» (14-bet)-dep xalayıqqa jar saladı. Onıń bunday shenden tıs zulımlıǵına hátte xalqı da shıdamay kóship ketiwge shekem baradı. Biraq, Babaxan patsha Bozuǵlan menen Qansulıwǵa qılǵan ádalatsızlıqların Kóbikli dáwdiń áskerinen soqqıǵa ushirap turǵanda Bozuǵlannıń járdemi menen jeńiske eriskennen keyin barıp moyınlaydı. Ol barlıq etken qıyanetshiligi menen jawızlıǵın xalıq aldında hám Bozuǵlannıń aldında óz moyına alıp, óziniń qattı gúnákar ekenin sezedi. Usı jerde Babaxan Bozuǵlanǵa qıyametlik áke boladı. Bozuǵlan Babaxannıń ornına óz tuwǵan eliniń basshısı bolıp, xalıqqa ádil tóreli etedi.

Dástannıń birinshi bóliminde waqıyalar Babaxan patsha sıyaqlı unamsız xarakterge iye Shayxı wáliy iyshannıń unamsız tásir qaldırıwshı háreketleri menen shiyelenisip barıp sheshilip otıradı.

Bozuǵlan Babaxannıń shaqırıwı menen elin Kóbikli dáwdiń basqınshılıǵınan qutqarıwǵa atlanar aldında Mayxı wáliy ulıq degenniń qalasına barıp Shayxı wáliy iyshanǵa: «Qarındasıma qıyametlik ata bolıp alıp qalsańız, jılasa halınan xabardar bolsańız, men altı aydan kelermen. Kelsem amanatımdı qolıńnan alsam, qazam jetip ólsem jılamastay teńin tawıp qossań, quda ushın usı xızmetimdi pitkerseń qalay bolar edi, ata» (77-bet) dep qarındası Qansulıwdı iyshannıń wádesin alıp oǵan tapsırıp ketedi. Lekin, Shayxı wáliy iyshan shaytanlardıń hiylesine erip Bozuǵlanǵa bergen wádesin umıtıp, oǵan qıyanet qıladı. Yaǵnıy, iyshan jas hám gózzal Qansulıwdı hayallıqqa almaqshı boladı. Bozuǵlan kelgende oǵan Qansulıwdıń «ólgengligi» haqqında xabar beredi. Sońında barlıq sumlıq isleri áshkara bolǵan Shayxı wáliy iyshan qattı jazaǵa tartıladı. Dástandaǵı bul

obraz óziniń usınday iplas qılıqları, turaqsızlıǵı hám mákkarlıǵı menen adamda unamsız tásir oyatadı.

Sonday-aq «Bozuǵlan» dástanında Asan qálpe, Gezgez ayım sıyaqlı Shayxı wáliy qusaǵan obrazlar dástan waqıyaların shiyelenistirip, batırdıń hám onıń jaqınlarınıń maqsetlerine jetiw jollarında tosqınlıq qıladı. Aqıbetinde olar da óz qılǵan jaramsız isleriniń jazasın tartıp ólimge gırıptar boladı.

«Bozuǵlan» dástanında kópshilik qaharmanlıq dástanlarǵa tán bolǵan mifologiyalıq obrazlar da beriledi. Máselen, Kóbikli dáw, Bulıt dáw, qara batpaq hám t.b. usı sıyaqlı obrazlar jawızlıqtıń tımsalı retinde kóz aldımızda sáwlelenedi.

«Bozuǵlan» dástanındaǵı qaharman obrazlarınıń jasalıwına itibar bersek, olar biz joqarıda aytıp ótkenimizdey eki toparǵa bólinedi. Olarda unamlı hám unamsız qaharmanlardıń tiplik obrazları dóretilgen. Bul eki topardaǵı obrazlar dástannıń ideyalıq baǵıtına, mazmunına baylanıslı bir-birine qarama-qarsı qoyıladı.

Ulıwma alganda «Bozuǵlan» dástanınıń obrazlar dúnyası júdá bay hám quramalı. Bul obrazlar dástanda hár qaysısı óz erkine hám ayrıqsha sıpatlarına iye. Olar ásirler dawamında dástandı atqarıwshılar tárepinen sheberlik penen dóretilip hám jetilistirilip otırǵan.

3.2. Dástannıń tili

Dástannıń kórkemlik ózgesheligi bárinen de burın tilinde seziledi. Folklordıń tili ulıǵma xalıq tili tiykarında dóretilgen, onıń eń bay ǵáziynesi bolıp esaplanadı. Onda uzaq dáýirler daǵamına qalıplskén, anıqlıǵı hám sulıǵı jaǵınan ayırılıp turatuǵın bir qansha túsinipler menen tolǵan xalıq tiliniń bay kartinasın kóremiz. Sonıń menen birge dástannıń payda bolıǵı hám qalıplesiwin anıqlawda da onıń sóz baylıǵı úlken material bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq xalıq dástanları tek bir ǵana dáwirdiń jemisi bolıp qalmastan bir neshe dáwirlerdi basınan ótkergen, jáne usı dáwirler dawamında eski dáwirdegi tildiń sózlik quramı hám grammatikalıq qurılısı qalay bolsa solay sol halında saqlanıp qalmastan, tildiń bayıw processine baylanıslı úlken ózgerislerge ushırap otırǵan.

Qaraqalpaq dástanlarınıń kórkemlik ózgesheligi kórkemlew qurallarınıń qollanıwı jóninde N.Dáwqaraevtıń¹, I.Sagitovtıń², Q.Maqsatovtıń³ hám t.b. miynetlerinde⁴ hár tárepleme sóz etkenligi málim.

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarındaǵı kórkemlew qurallarınıń qollanıwı jóninde Q.Maqsatov: «Haqıyqatında da qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarındaǵı prozada xalıq tiliniń tawsılmas baylıǵı, danalıǵı, ótkir sulıw sózleri, tildiń kórkem suwretlew qurallarınıń bay túrleri toplanǵan»-dep jazadı⁵.

Biz sóz etpekshi bolıp otırǵan «Bozuǵlan» dástanı da basqa qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları sıyaqlı belgili bir dáwirdiń jemisi bolıp qalmastan, bir neshe dáwirlerdi basınan ótkergen, usı dáwirler daǵamında eski dáwirdegi tildiń sózlik quramı hám grammatikalıq qurılısı sol halında saqlanıp qalmastan, tildiń bayıw procesine baylanıslı úlken ózgerislerge ushıraǵan.

¹ Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. Т.ІІ. Б. 5-261.

² Сагитов И. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1963.

³ Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. –Ташкент: Фан, 1965.

⁴ Хошаниязов Ж. Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Алпамыс». -Нөкис: Билим, 1992; Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстандары. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1983; Әлиев А. «Мәспатша» дәстанының варианттары // ӨзРИА ҚҚБ Хабаршысы. -Нөкис, 1961. -Б. 61-62.

⁵ Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. -Ташкент: Фан, 1965. Б. 282-283.

Sonlıqtan da kútá erte dáýirlerde dóregen bul dástan házirgi zaman tiliniń uqıplılıǵına ılayıq óziniń mazmunın, kórkemligin ashıp beredi.

«Bozuǵlan» dástanı tildiń súýtretleý quralları jaǵınan kútá bay hám hár túrli. Olar xalqımızdıń ásirler daýamında haqıyqıy turmıs qubılısı hám tájiriybesi tiykarında payda etken kórkemleý quralları sıpatında dástanniń tiline ózgeshe bir kórkemlik baǵısh etip, ýaqıyalardı ráń-báreń boyaylar menen súýtretleýde ayrıqsha orın tutqan.

Máselen, giperbola, teńeý, epitet, metafora, metonimiya, sinekdoxa hám t.b. sıyaqlı dástanlarǵa tán bolǵan kórkemleý quralları «Bozuǵlan» dástanında da sheber qollanılǵan.

Dástanda teńewler bastan aqırına shekem ózleriniń xızmetin atqaradı. Teńew-ádebiyatta kórkem súwretlewdiń bir túri bolıp, kórkem shıǵarmada suwretlenip atırǵan nárseni ayrıqsha atap kórsetiw ushın, ekinshi bir nárseni menen salıstırıp kórsetiwshi sóz quralı. Teńewler mánili hám kórkem bolıwı tiyis. «Teńew» - bul dástanniń mazmunı menen organikalıq baylanısqa qaraqalpaq eposlarındaǵı kórkem suwretlew quralı ekenliginiń guwası bolamız» - degen edi prof. Q.Maqsatov óz miynetinde¹. «Bozuǵlan» dástanında teńewlerdiń kórkemlik penen qollanıwı kórinip turadı. Mısalı`

Qırq kól degen jerde baratırsa, kóldiń shetinde tuyaǵı tabaqtay, **qarnı suw qabaqtay...**²

...on altı jasında Bozuǵlan máw tarttı, jigit boldı, murnına shamal endi, eserlik basına urdı, erligi asıp ǵayratı tastı, **narday kúshine toldı**, erligi aldına basıt...³

At quyrıǵın túyedi,

Qarshıǵaday qayqayıp,

Márt qabaǵın úyedi.⁴

Árman menen toǵız jasqa tolıppan,

Ǵarǵa yańlı bir aǵashqa qonıppan,

¹ Мақсетов Қ. Сол мийнетте. – 25 б.

² Қарақалпақ фольклоры. -Нөкіс: Қарақалпақстан, 1989. XIX. Б.18

³ Сонда. 23-бет.

⁴ Сонда. 29-бет.

Sennen basqa súyenerge adam joq,
Jol tabalmay hayran bolıp turıppan¹,

Bul qaharmanlardı teńewlerdiń ekinshi bir túrлерinen paydalanıp
álemge dańqı túsken patsha, batırlarǵa salıstıradı`

Sal-salday siyasatlı, Ğargashıqtay aybatlı esikte turǵan
qırıq jigitti kórди.²

At ústine qarasa,
Rustem kibi aybatlı,
Peshenesin bayqasań,
Suymırıqtay sımbatı.³
Jedel berip tulparǵa,
Bozuǵlan qıldı saltanat,
Tawlardıń almas qıyaǵı,
Dáwlerge megzer sıyaǵı.⁴

Qaharman obrazın jaratıw ushın bir neshe teńewler alınǵan bolıp, olar
qaharmannıń xarakterli belgilerin, ádilligin, aqıllılıǵın kórsetedi. Bul
teńewlerde qaharmannıń mingen atınıń júyrikliligin tastıyıqlawshı da qatarlar
bar.

Algır qustay jaltańlap,
Qarshıǵa menen qarısıp,
Lashın menen jarısıp,
Ilǵal etti bedey at.⁵

Dástanda sawash maydanın, qızǵın sawashlardı suwretleytuǵın bir
neshshe kórinisler berilip, onda teńewler kútá sheberlik penen paydalanılǵan.
Mısalı`

1. **Bulttay bolıp buralıp,**
Som temirge qursalıp,

¹ Сонда Б.15.

² Сонда. -Б.48

³ Сонда. - Б.87

⁴ Сонда. - 6.53

⁵ Сонда. -85 б.

Ash jolbarıstay ınranıp,
Kúshigendey ǵarqıldap,
Aybatınan zańǵardıń¹.

2 Jaw quralın taǵınıp,
Som temirge qursanıp,
Duwlaǵasın jamılıp,
Asıǵıp atır Bozuǵlan,
Ash búrkittey shabınıp,
At quyırığın túyedi.²

Bul mısallarda «bulttay buralıp», «ash búrkittey», «ash jolbarıstay» teńewleri qollanılǵan.

Sonıń menen birge bir zattı bayanlaw, san yaki sapası jaǵınan salıstırıw ushın sózlerge –tay/, -tey, -day/-dey, qosımtaları jalǵanıp, tilimizde kóp qollanılatuǵın teńewlerdi payda etedi. Bular dástanda kórkemlew quralı retinde sheber paydalanılǵan. Bunnan basqada dástanda teńewler hár qıylı formada jasala beriwi múmkin. Sózlerge «usap», «usas», «usaǵan», «qusǵan», «qusaydı» «yańlı» sıyaqlı sózler dizbeklesipte teńewlerdi payda etedi.

Teńewler dástanda kúshli estetikalıq áhmiyeti bar kórkemlew quralı xızmetin atqarıp, hár bir waqıya kartinasın hám obrazlardı hár tárepleme ıqsham, sulıw bezetilgen sózler menen suwretleydi. Álbette, teńewler dóretpelerde burınnan kiyatırǵan dástúriy kórkemlew quralı bolıp, barlıq dástanlarda batırlar arıslan, jolbarıs, búrkit penen salıstırıladı. Bul jóninde prof. Q.Maǵsetov óz miynetinde:«Bul salıstırıwlar batırlardıń zulımlıq kúshleri ústinen olardıń jeńisin támiynlewshi kúsh penen erligin ayırıqsha atap, batırdıń kúshin qúdiretli haywanlardıń kúshine teńew qaraqalpaq dástanlarınıń áyyemgi elementleri dep aytıwǵa tolıq tiykar bar»-dep

¹ Сонда. -106 б.

² Сонда. -166.б

kórsetedi¹. Bul pikiridin dálili retinde jumımızda teńewlerdin qollanıw ózgesheligin hár tárepleme kórip shıqtıq.

Dástanda kórkemlew qurallarınıń biri-epitetler sheber qollanılıp, onıń kórkemligin hár tárepleme bayıtıp turadı. **Epitet** - predmet yaki háreketke tán bolǵan belgini, qásiyetti, sapanı ayrıqsha anıqlap, onı obrazlı etip kórsetiw ushın awıspalı mánide qollanılǵan sózler bolıp esaplanadı². Qaraqalpaq dástanlarınıń poetikası jóninde prof. Q.Maqsatov sóz ete otırıp epitetler tuwralı:«Epitetler bárinen burın dástanlardaǵı qaharman obrazlarınıń bir-biri menen organikalıq baylanısta ekenin, barlıq ishki hám sırtqı zatların belgilerin, qurılısın obrazlı túrde kórkemlep berip, bular úsh toparǵa bólinedi» -dep jazadı³.

«Bozuǵlan» dástanında epitetler obraz dóretiw, qaharmannıń sezim tuyǵıların suwretlew, waqıyalardı kórkemlep beriw ushın qollanıladı. Dóretpede batırdın kiyimi hám qural-jaraǵına baylanıslı paydalanılǵan epitetler bar`

1. Uńǵısı parań **aq nayza**,

Azar berip qol talmas,

Darıǵan jerle jan qalmas.⁴

2. Ildiriwli turıptı,

Tutqası dándán **aq almas**,

Lap etsem shıǵar on batpan.⁵

3. **Badana kózli aq sawıt**,

Bozuǵlan kiyip aladı.⁶

Bunda almas qılısh «aq nayza», «badan kózli aq sawıt», «aq almas» sıyaqlı epitetlerdi ushıratamız. Sonıń menen birge dástanda «gúl» sózleri menen dizbeklesip jasalǵan epitetlerdi de kóremiz.

1. **Qazan urǵan baǵdın** gúli solmay ma,

¹ Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. -Ташкент: Фан, 1965. - 230 б.

² Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы –Н.: Қарақалпақстан, 1990. –77 б.

³ Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. -Ташкент: Фан, 1965. – 239 б.

⁴ Қарақалпақ фольклоры. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. XIX. Б.28

⁵ Сонда. -28 б.

⁶ Сонда. -29 б.

Tamır-tuwǵan janlar xabar almay ma,
Qıyal etip hayran bolıp turıppan...¹.

Prof. Q.Maǵsetov bunday epitetlerdi:«Xalıq awızeki dóretpelerinde anaw yaki mınaw qubılıs yamasa zattıń qásiyetin ashıp túsindirgende, epitet eń tiykarǵı áhmiyetli sapanı kózde tutadı»-dep jazǵan edi².

Bulardan basqa dástanda qatnasıwshı qaharmanlardıń basına túsken awır kúnlerdi sıpatlap beriwshi de epitetler dástannıń kórkemligin arttırıp turadı. Máselen`

1. Jaltań bolıp **qara kózler** súzildi,
Anamdı saǵınıp **giryán úzildi**.³

2. Miynet kem-kem zorlaydı,
Tuwra júrer gúzar joq,
Aqsha júzi qarayıp...⁴

3...kóp oylanıp, ishinen qayǵı toldı, **qızıl júzin soldırıp**, qattı ańın aldırıp, maydańǵa shıqpay úyde otırıp.⁵

Mısallardaǵı «aqsha júzi», «qızıl júzin soldırıp», «giryán úzildi», «qara kózler», sóz dizbekleri epitetlerge kiredi.

Qaraqalpaq eposlarındaǵı epitetlerdiń qollanıwı sheberligine názer salǵanıımızda epitetler dástanlardaǵı basqa súwretlew quralları sıyaqlı usı janrdıń dóreliw hám qalıplesiw tariyxı menen baylanıslı bolıp keledi.

Qaraqalpaq dástanlarında giperbolalıq súwretlew dástan syujetindegi waqıyalardı bezewdiń yaki kórkemlewdiń tiykarın quraydı. **Giperbola**-kórkem shıǵarmada anaw yaki mınaw nárselerdi, sharayatlardı, kórinislerdi, personajlardı, olardıń is-háreketlerin shennen tısqarı bórttirip kórsetiw⁶. Bul súwretlew quralı folklorlıq dóretpelerde kóp qollanıwı, olardıń kórkemligin arttıradı.

¹ Сонда. -15 б.

² Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қырық қыз». ӨзРИА ҚҚБ Хабаршысы. -Нөкис, 1963. Б.202-203.

³ Қарақалпақ фольклоры. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. XIX .16-бет.

⁴ Сонда. -20 б.

⁵ Сонда. -211 б.

⁶ Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов К. Әдебиеттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. -Нөкис: Билим, 1994. – 55 б.

«Bozuǵlan» dástanında da giperbolalıq súwretlewler sheber qollanılǵan. Máselen:–Dárwishalıńnıń hayalı kákilleri zerbaraq, **aydarı altın at basınday** ul tuwdı.¹

Qoyan shelli kórmedi, uymadan taydı julıp aldı, arqalap júrgen jibi bar may..².

Dástanda sawashlıq kórinislerdi súwretleytuǵın hár qıylı giperbolalardı kóriwge boladı Mısalı`

1. Esabı joq gewirdi,

Qoyansha kórmey qıradı³.

2. Qolında semseri jaynap,

Talqanlap jer júzin jaylap,

@ayıptan bir batır kelgeni.⁴

Bunda dástandaǵı batırlar menen dushpanları arasındaǵı konfliktlerdi asıra súwretleytuǵın giperbolalar qollanılıp Bozuǵlanıń uymadan taydı julıp alıwı, láshkerlerlerdi qoyan shelli kórmey qırıp taslawı, giperbolalıq súwretlew bolıp tabıladı. Dástúriy giperbolizm tıńlawshıda waqıyaǵa isenbewshilikti payda etpesten, waqıyanı janlandırıp kórsetedi.

Dóretpede qaharman basına túsken awırmanlıq, qıyınshılıqlardı da asıra suwretlewshilik yaki bazıbir jaǵdaylarda salıstıra suwretlew de ushırasadı. Mısalı`

1. Biyǵúná xalqımnıń **kózde jası kól** boldı,

Er azamat at astında jer boldı.⁵

2. Jaǵam seller boldı kózde jasıma,

Záhár saldıń ishetuǵın asıma.⁶

Dástanlardaǵı giperbolizmlerdiń bir túri-bul táriyp yaki dástanda qaharmanıń túr-túsi, kiyimi, atı yaki basqa belgilerin asıra maqtaw sıyaqlı

¹ Қарақалпақ фольклоры. -Нөкіс: Қарақалпақстан, 1989. XIX . 18 б.

² Сонда. -25 б.

³ Сонда. -104

⁴ Сонда. -146 б.

⁵ Сонда. -71 б.

⁶ Сонда. -78 б.

suwretlewler. Bunday giperbolalar «Bozuǵlan» dástanında Qansulıwdı táriyplewde berilgen`

Jansızǵa jan berer sóylegen sózi,
Janıńdı eriter nárkestey kózi,
Kelbetine názer etip qaradım,
Yalǵan emes, Zliyxanıń dál ózi.¹

jáne de: Kózleri oynaqshıp gáwharlar shashqan,
Kórgen waqta shalqıp kewiliń tasqan.²

Bazı bir jaǵdaylarda dástanda giperbolalıq suwretlewde salıstırılatuǵın yaqi salıstırılıp otırǵan nárese de óz qásiyetinen artıqmash asırıla kórsetiledi.

Mısalı`

Mıń adamǵa tay keler,
Bozuǵlanıń bir **bası**.³

Dástanda giperbolalar sheberlik penen berilip, olar teńew, epitet h.b. da kórkemlew quralları menen qatar qollanılgan. Qaharmanlıq dástanlardıń poetikasın izertlegen ilimpaz Q.Maqssetov giperbolalar haqqında da bılay jazadı:«Giperbolalar qaharmanlıq dástanlarda tábiyattıń hám jámiyettiń, adamlardıń gúresinde ushırasatuǵın qarama-qarsı kúshlerdi jeńiwge hám olardıń ústinen ústemlik etiwge baǵdarlanganı menen, sóz etip otırǵan zat yaqi qubılıstıń tereń estetikalıq sırın ashıp beriwge qaratılǵan»⁴ Solay etip, giperbolalar qıyalıy fantastikalıq qásiyetke iye bolǵanı menen turmıs haqıyqatlıǵı menen tıǵız baylanıslı boladı.

Xalıq awız eki dóretpeleriniń kórkemligin támiynlewshi jáne bir qural metafora bolıp esaplanadı. **Metafora**-(grekshe, **m35apha4a** awıstırıw, ózgeriw sózinen, **meta**-qaytadan, **phara**-kóshiremen) bul zatlardı bir-birine megzetiwge tiykarlangan awıspalı suwretlewdiń túri⁵. Bunda salıstırılatuǵın

¹ Сонда. -44 б.

² Сонда. -44. б.

³ Сонда. -30 б.

⁴ Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстаны «Қырық қыз»: Дисс. ... канд. филол. наук. -Нөкис, 1963. -207 б.

⁵ Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов К. Әдебиеттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. -Нөкис: Билим, 1994. – 130 б.

nárselerdiń ishki hám sırtqı uqsaslıqları esapqa alınadı, zatlar tereńlestirilmey, al uqsas tárepleri kesip aytıladı hám megzeteledi. Basqa dástanlar sıyaqlı «Bozuǵlan» dástanın da hár qıylı formada jasalǵan metaforalardı ushıratamız. Metaforalarda kóbirek zat, qubılıstı haywanlarǵa awıstırıp qollanıw usılları bar.

Mısalı: 1. Atınan aǵıp qara ter,

Ómiri tuwıp kórmegen jer,

Kele berdi aldına,

Táwekel etip batır **sher**.¹

2. **Senler búrkit, men lashın,**

Mıńǵa tatır deydi basıń...²

3. ... Taw jaylaǵan **shermen**, dedi,

Úmitiń bolsa janıńnan,

Keliń berman sen, dedi.³

4. Erlerden asqan er eken,

Kewili árman **sher eken**..⁴

Bul mısallarda Bozuǵlan menen Ersultanlar sherge megzeteledi. Xalıq batırların bunday etip arıslan, sherge usatıp awıstırıp suwretlew basqa eposlarǵa da tán qubılıs.

Dástanda ósimliklerge usatıp awıspalı mánide qollanılgan metoformalarda ushırasadı. Mısalı:

1. Jeti jıllar ómirim gúliń soldırdıń,

Qartayǵanda kóp jánjelge qaldırdıń,

Usı bıyıl jeti jıldıń tolǵanı,

Aqsha tawdan sansız jılqımdı aldırdıń.⁵

2. Ashılıptı baǵıńızda qızıl gúl,

Kewilimiz haq jolında, bárhaq din,

¹ Қарақалпақ фольклоры. -Нөкіс: Қарақалпақстан, 1989. Т. XIX. -86 б.

² Сонда. 100 б.

³ Сонда. 106 б

⁴ Сонда. 113 б

⁵ Сонда.-25 б.

Tar qapına kelgen bizler músápir,
Gáhi qondır, gáhi óltir, óziń bil.¹

Bul mısallarda qaharmanlar hám olardıń ómiri, arızıw-ármanları hár túrli taza baǵ, gúlzarlıq, lalagúl sıyaqlı sulıw ósimlikler menen awıstırıladı.

Patsha xalıqqa **kópir** bolar

Taqat qılǵan jaqsıdur² - dep el basshısınıń xalıq ushın xızmet qılatuǵın azamat ekenligin ańlatıp, «kópir»ge salıstırıp awıstıradı. Jáne de dástandaǵı qollanılǵan metaforalarda obrazlılıq kúshli. Máselen`

1. !rman menen qara **bawırım tas** bolıp,

Barsañız kúlmeysen waqıtıń xosh bolıp³

2. Jetilipti topır bolǵan **qanatım**,

Dúnyanı jaylaǵan dabılıń dańqıń.⁴

3. Bilesen be biydáwlet,

Ishtiń únemińe qan,

Tanıdın ba aǵandı,

Dúnya boldı **saǵan zindan..**⁵

degen qatarlarda «bawırım tas», «qanatım», «saǵan zindan» sıyaqlı metaforalar is-háreketti obrazlı túrde kúsheytip hám astarlap berip tur. Bulardan basqa`

1. Altınlı júzik **gáwharım**,

Alayın sennen **báhárim.**⁶

2. Qızıl **júzlerin soldırdı**,

Ishine dártler toltırdı.⁷ - mısallarında «gáwharım,

báhárim» metaforasında dástandaǵı Qansulıwǵa iyshanniń Bozuǵlan óldi dep xabar kelgennen keyingi aytqan sózleri, «júzlerin soldırdı» metaforasında ósimliktegi «solıw» qásiyeti arqalı adamnıń halatı awıspalı mánide beriledi.

¹ Сонда. -49 б.

² Сонда. -167 б.

³ Сонда. -73 б.

⁴ Сонда. -97 б.

⁵ Сонда. -112 б.

⁶ Сонда. - 122 б.

⁷ Сонда. -59 б

Biz «Bozuǵlan» dástanında paydalanılǵan metaforalarǵa toqtaǵanıımızda ayırımlarınıń qurılısı jaǵınan giperbola hám teńewlerge biraz jaqın ekenligin ańǵardıq.

Metaforaǵa biraz jaqın keletuǵın kórkemlew qurallarınıń biri-metonimiya da dástannıń kórkemligin arttıruıda belgili orın tutadı. Metonimiya-poetikalıq sózde pikirdi yamasa belgili bir predmetti soǵan usas ekinshi nárese menen awıstırıp kórsetiw¹. «Bozuǵlan» dástanında túrli formalar da qollanılǵan metonimiyalar bar.

Mısalı: 1. Jigitlik jelip ótti, jasları alpısqa jetti, jası alpısqa kelgenshe ata derge bir **tırnaǵı bolmadı**².

2. Qırıq kúnnen beri xabar bermey, ya aparıp bermey, patshanıń aybatınan seskenbey, tım-tırıs otırǵan qanday **júrek jutqan** batırdıń balası eken?³.

Bul mısallardaǵı «tırnaǵı bolmadı» metonimiyaları bular tırnaǵı bolmadı, Dárwishalı baydıń balalı bolmaǵanı haqqında, «júrek jutqan» degende kúshli batır ekenligi haqqındaǵı mánilerdi ańlatadı.

Kórkem shıǵarmalarda metonimiyaǵa ádewir jaqın xızmet atqaratuǵın kórkemlew quralı **sinekdoxa** bolıp tabıladı. **Sinekdoxa** grekshe sóz bolıp, «uqsatıw» mánisin ańlatadı⁴. Sinekdoxada bir predmettiń mánisi ekinshi predmetke, olar arasındaǵı muǵdarlıq qatnasqa baylanıslı awısadı. Metonimiyadan ózgesheligi sinekdoxada janlı zatlardıń awıspalı mánileri kóbirek sóz etiledi. Mısalı:

1. Toli jurttı izge ertip,
Baslap barsam ústine,
Jalgız úyli **jalańayaq**.⁵
2. Attıń basın ońǵarıp,
Gúzar jolǵa saladı,

¹ Ахметов С., Султанов Қ. Әдебиеттаныў. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1987. – 15 б.

² Қарақалпақ фольклоры. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. XIX -12 б.

³ Сонда. -34 б.

⁴ Ахметов С., Есенов Ж., Жаримбетов К. Әдебиеттаныў атамаларын орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. -Нөкис: Билим, 1994. -191 б.

⁵ Қарақалпақ фольклоры. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. Т. XIX. -63 б.

Babaxanniń eline,
Qaysarın ráwán boladı.¹

Bunda birinshi mısalda «jalańayaq» sinekdoxası jalǵız, elinen quwılǵan mánisin, ekinshide «qaysarın» sinekdoxası Bozuǵlannıń qaysar ekenligin bildiredi. Jáne de dástanda`

Jawlar joqta jaw-jaraǵın saylaǵan,
Sawıt kiyip belge qalqan baylaǵan,
Kim bolasań at-jónińdi bayan et,
Jalǵız júrip shólde **sorı qaynaǵan.**²

-mısalında «sorı qaynaǵan» sinekdoxası bunda qaharmannıń óz elinen shette jasap atırǵanlıǵın ańlatıp tur.

Kórkem ádebiyatta pikirdi tuwra aytpay, obrazlı túrde astarlap aytıw arqalı suwretlewdiń bir túri-allegoriyalıq suwretlew usılı da qollanıladı. **Allegoriya**-(grekshe **all9s**-basqa, ózge «**aga43n9**» aytaman degen sóz). Dóretpede abstrakt pikir yamasa túsiniklerdiń ornına bir zattuń yamasa qubılistiń anıq suwretlemesi beriledi³. Allegoriyalıq suwretlew kóbinese ertek hám tımsallarda ushırasadı.

Dástanda bunnan basqa da házirgi sóylew tilimizde siyrek ushırasatuǵın, biraq til tariyxımızda elewli ornı bar ayırım sózler de qollanılgan. Mısalı:arań-shóp atı, gúrjipar-quraldıń bir túri, dalbay-qus shaqıratuǵın jemtik, dastar-sálle mánisinde, jamendar-kópshilik mánisinde, qozı qonaq-qus atı, lárzem-ses beriw, mánzilxana-dem alatuǵın orın, máhrem-patshanıń xızmetshisi, segbir-uzaq jol júriw, sarkarda-basshı, shikar-ań awlaw, Shaharizm-úlken qala, yapaltań-mıltıqtıń bir túri, supet-túr-túsi, nala-jalbarınıw, tilek etiw, Sarı jay-batırlardıń quralı, karkadan-batır minetuǵın kólik, jiziya-ayıp pul alıw, itiyat-bekkem, isenimli, kausar-dástanda ushırasatuǵın karamatlı suw, lash-óli dene, Salsal-ertede ótken batırdıń atı hám t.b. sózler dástannıń til kórkemligi ayırıqsha mazmunlı hám

¹ Сонда.-75 б.

² Сонда. -89 б.

³ Ахметов С., Есенов Ж., Жаримбетов К. Әдебияттануы атамаларын орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. -Нөкіс: Билим, 1994. -14 б.

syujetlik kompoziciyalıq jaǵınan ádewir ózgeshe bolıp, mádeniy miyrasımızdıń altın xorına aylanǵan ájayıp dástan sıpatında úlken áhmiyetke iye.

Sonday-aq barlıq xalıqlardıń awızeki dóretpelerinde bolǵan sıyaqlı, qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleriniń úlken bir tarawın naqıl-maqallar quraydı.

Naqıl-maqallar xalıqtıń ásirler boyı puxtalap, Kir juqtırmay atadan balaǵa, góneden jańaǵa ótkerip saqlap kelgen hasıl gáziynesi. Onıń ózleriniń miynet tájiriybeleriniń jıyınıtıǵı, ádiwli oy-pikirleriniń túyini, danalıq sóz marjanlarınıń tat baspaytuǵın tınıǵı iretinde jetilistirilgen.

Naqıl-maqallar kóbinshe poetik formaǵa iye boladı. Sonlıqtan olar mázi aytıla beretuǵın jay sózlerdey shubalańqı bolmaydı. Kópshilik sóz sheberleriniń oy eleginen ótip shıńlanıp barıp shıqqanlıqtan tili ótkir hám oǵada kórkem boladı. Olar ózleriniń turmısqa iykemligi, uzaq oylardı qısqartqan kóleminiń shaǵınlıǵı, jáne pikirdi isenimli etip bayanlawdıń ótkir quralı bolıwı usaǵan, qásiyeti menen awızeki xalıq dóretpeleri basqa túrлерinen ayırıqshalanadı. «Bozuǵlan» dástanında da qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarınan paydalanılǵanın kóriwimizge boladı. Mısalı`

1. Keńesli qul azbas,
Keń kiyim tozbas.¹
2. Adam balası bir mákanda úsh qonsa,
Kózine Mısr sháhári kórinedi.²
3. Jası úlkenniń aldında jası kishi sóylese,
Talabına kesápát darıydı.³
4. Aytıwshı aqıl bolsa, tıńlawshı dana.⁴
5. Maqtaǵan jetkerer, shaqqan óltirer.⁵
6. Miyman atańnan ullı.¹

¹ Қарақалпақ фольклоры. -Нөкіс: Қарақалпақстан, 1989. Т. XIX 17-б

² Сонда 22-б

³ Сонда 23-б

⁴ Сонда 43-б

⁵ Сонда 45-б

7. Qorıqqan burın judırıqlaydı.²

8. Márt qudadan, námárt joldasınan kóredi.³

9. Erden erdiń qáwpi bar.⁴

10. Bir kún duz ishkenge, qırıq kún sálem.⁵ hám.t.b. naqıl-maqallardı dástanda kóriwimizge boladı.

«Bozuǵlan» dástanıń tili mine usı sıyaqlı kórkem súwretlew qurallarına baylıǵı menen xalıq dástanlarınıń ayrıqsha bir dóretpesi sıpatında qalıplesken.

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń kópshiligi derlik qara sóz benen qosıqtıń aralasınan turadı. Bul dástanlardáǵı sóz etiletuǵın waqıyanıń bayanlanıw forması bolıp qalıplesken. Biraq geypara dástanlar tek qosıqtan turadı. Biz sóz etip otırǵan «Bozuǵlan» dástanı qara sóz benen qosıqtıń aralasıp aytılwınan turadı. Bul dástandáǵı proza menen poeziyanıń teńdey orın tutıwı dástannıń kórkemlik ózgesheliginiń bólinbeytuǵın bir quraması sıpatında kórinedi.

¹ Сонда 50-б

² Сонда 88-б

³ Сонда 96-б

⁴ Сонда 102-б

⁵ Сонда. 176-б

Juwmaq

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń poetikası olardıń janrlıq ózgesheliklerine, ideyalıq hám kórkemlik ayırıqshalıqlarına, kompoziciyasına, obrazlarına, súwretlew qurallarına, sóz baylıǵına, qosıq qurılısına bekkem tiykarlanadı. Hár qanday kórkem dóretpeniń, sonday-aq dástanlardıń da poetikası olardıń mazmunı menen formasınıń jıyıntıǵınan turadı.

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń kórkemlik ózgesheligi bárinen de burın onıń janrlıq ózgesheliginen bayqaladı. Dástanlardıń dóreliw, taralıw, atqarılıw jaǵdayları bul máselede dıqqattı ayırıqsha ózine tartadı. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları-jámáátlık dóretpes. Onıń dóretiliwi, qáliplesiwi bir neshe ásirlerdi qamtıǵanınday, jıraw-baqсылardıń da bir neshe áwladların óz ishine aladı. Bunda sózsiz talantlı xalıq jıraw-baqсылarınıń dóretiliwshilik úlesi ayırıqsha dıqqatqa miyasar. Xalıq jıraw-baqсылarınıń sheberligi ulıwma xalıq dóretpeleriniń jetiskenliklerine tiykarlanadı. Xalıq danalıǵı jıraw-baqсылardıń repertuarın qurap ǵan qoymastan, onı mudamı rawajlandırıp, tolıqtırıp otıradı. Xalıq dástanları qaraqalpaq xalıq poeziyasınıń eń iri janrı, onıń kólemi hám mazmunı roman sıyaqlı. Burınǵı ótken zamanlarda qaharmanlıq dástanlar toy-merekede ataqlı jıraw baqсылar tárepinen bir neshe kúnlep, keshe-kúndiz ayılatuǵın bolǵan, bir aqsham, eki aqsham, tań atqansha tıńlaǵanda tawsılmay da qalatuǵın bolǵan. Kóleminiń ullılıǵı, bir neshe waqıyanı qamtıytuǵınlıǵı qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń xarakterli belgilerinen esaplanadı. Dástanlarda xalıq awız eki dóretpeleriniń barlıq túrleriniń, erteklerdiń, qosıqlardıń, naqıl-maqallardıń, jumbaqlardıń, dástúr jırlarınıń orın alatuǵınlıǵı kórinedi.

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları awız eki xarakterge iye. Onıń dóreliwi de, taralıwı da awızsha iske asırıladı. Ustazdan shákirtke tıńlaw, awızsha úyreniw arqalı ótedi. Dástanlardıń awızsha ózlestiriliwi improvizaciyaǵa keń múmkinshilik tuwdıradı. Usınıń nátiyjesinde dástanlardıń atqarılıwına xarakterli bolǵan improvizaciya júzege keledi.

Biziń bul jumısımızdıń tiykarǵı obekti Qıyas jıraw jırlaǵan "Bozuǵlan" dástanı. Anıǵıraǵı, dástannıń obrazları, kórkemlik ózgesheligi hám tili máseleler jóninde sóz etiw. Jumısımızdıń kirisiw bóliminde qaraqalpaq folklorınıń eń iri kólemdegi dóretpesi-dástanlar hám olardıń jaratılıw jolları, atqarıwshıları haqqında ulıwma túsinik berip óttik. Sonıń menen birge qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń poetikasın izertlewde nelerge itibar beriw kerekligi tuwralı hám jumısımızdıń keyingi baplarında sóz etiletuǵın máselelerge qısqasha toqtadıq.

Birinshi baptıń birinshi bólimi dástannıń qaraqalpaqsha variantlarına toqtap óttik. Bunda biz «Bozuǵlan» dástanınıń qaraqalpaq tilinde úsh variantına hám onıń atqarıwshılarına, sonday-aq búgingi kúнге shekem jetip keliwinde ayırıqsha rol oynaǵan jırawlar, olardıń dóretiliwshiligin sóz ettik.

Ekinshi bólimde qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı «Bozuǵlan»nıń syujetlik hám kompoziciyalıq qurılısı tuwralı máselelerge toqtap ótkendi maqul kórdik. Sonıń ushın da jumısımızdıń 8 babın tolıǵı menen qaharmanlıq dástanlardıń atqarılıw ózgesheligine baǵıshladıq.

Jumısımızdıń 88 babı búgingi biz sóz etpekshi bolǵan baslı tamamız, yaǵnıy Qıyas jıraw jırlaǵan "Bozuǵlan" dástanınıń payda bolıwı, dóreliw dáwiri hám de dástannıń janrlıq ózgesheligi máselelerin óz ishine aladı. Bul baptıń birinshi bóliminde «Bozuǵlan» dástanınıń dáwir máselesi haqqında pikir júrittik. Ekinshi bóliminde dástannıń janrlıq qalıplesiwi tuwralı, dástannıń ideyalıq baǵıtına analiz jasadıq.

Úshinshi bapta biz dástannıń qaharman obrazlarına, tili hám kórkemlik ózgesheligi máselelerine ilajı barınsha keńirek toqtap ótiwdi maqul dep taptıq. Sebebi dástannıń kórkemlik ózgesheligi bárinen de burın onıń tilinde seziledi. Dástannıń sóz baylıǵına ser salǵanda, uzaq dáwirlerge sozılǵan xalıqtıń tariyxı, ol tariyxtıń bir neshe dáwirlerin basınan ótkergen xalıq tili, onıń sózlik quramınıń bayıw, ózgeriw jaǵdayları bayqaladı. Qaraqalpaq tiliniń qońsılas xalıqlar, túrk tilles xalıqlardıń tiliniń tásirinen bayıwı menen birge, arab-parsı tilleriniń esabınan bir qansha sózlerdi ózlestirgeni kórinedi.

Qıyas jıraw jırлаған «Bozuǵlan» dástanınıń tili máselesin sóz etiwdiń juwmaǵında biz mına nárseni anıq aytıwımız múmkin, dástan óziniń qunlılıǵı jaǵınan tek ǵana ádebiyatımızda emes, al qaraqalpaq tiliniń rawajlanıwında ayrıqsha rol atqarǵan.

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń súwretlew quralları olardıń kórkemlik ózgesheliginiń ayrıqsha bir kórinisi. Dástanlardıń poetikası kórkem súwretlew quralları arqalı júzege keledi. Kórkem súwretlew quralları ózleriniń payda bolıwı, qalıplesiwi, qollanılıwı boyınsha xalıqtıń poeziyasın kóp ásirlik dástúrlerine, xalıq talantlılarınıń jeke dóretiwshiligine tiykarlanadı. «Bozuǵlan» dástanında kórkem súwretlew quralları haqqında sóz etkende olardıń tolıp atırǵan túrlerin aytpay ketiwge bolmaydı. Dástanınıń gózzallıǵı, tereń ideyanı beretuǵınlıǵı bárinen de burın onıń kórkem súwretlew qurallarında beriledi. Dástandaǵı kórkem súwretlew quralları mısalǵa alatuǵın bolsaq, onda onıń atqarıwshısı, Qıyas jırawdıń ózine tán jeke dóretiwshiliginiń gúwası bolamız.

"Bozuǵlan" dástanınıń mazmunı, ideyası hám kórkemlik ózgesheligi, kompoziciyası hám obrazları, súwretlew quralları hám sóz baylıǵı-bulardıń barlıǵı bir-biri menen tıǵız baylanısqı eń sulıw dóretpeniń kórinisin beredi. Bunda xalıqtıń danalıǵı, sheberligi bar, onıń perzentleriniń ásirler boyı qosqan dóretiwshilik úlesi bar.

Paydalanilgan ádebiyatlar

1. Karimov I.A. Wzbekiston XXI asr bwsaǵasida xavfsizlikka taqdid, barqarorlik shartlari va taraqqiёт kafolatlari. Toshkent, «Wzbekiston». 1997.
2. Ayımbetov Q. Xalıq danalıǵı. Nókis. «Qaraqalpaqstan», 1968.
3. Allambergenov K. Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige». Nókis. «Bilim», 1995.
4. Alımov A. Qaraqalpaq liro-epikalıq dástanları. Nókis. «Qaraqalpaqstan». 1983.
5. Axmetov S. Qaraqalpaqstan respublikasınıń ádebiyatshı alımları hám sınıshıları. Nókis. «Bilim». 1993.
6. Axmetov S., Esenov J., Járımbetov Q. Ádebiyattanıw atamalarınıń orıssh-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi. Nókis, «Bilim». 1994.
7. Axmetov S., Sultanov Q. Ádebiyattanıw. Nókis, «Qaraqalpaqstan». 1997.
8. Áliev A. «Máspatsha» dástanınıń variantları. ÓZRIA QQB Xabarshısı. Nókis. 1961.
9. Áliev A. Qaraqalpaq xalıq dástanı «Máspatsha». Nókis. 1965.
10. Bozuǵlan. Nókis. «Qaraqalpaqstan». 1961.
11. Bahadırova S. Folklor i karakalpakskaya sovetskaya proza. Nukus. 1984.
12. Valixanov Ch. Izbrannıe proizvedenie. Alma-Ata. 1958.
13. Dáwqaraev N. Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı. Nókis. «Qaraqalpaqstan». 1997. I-II t.
14. Japaqov N. Shıǵarmaları. I tom. 1979.
15. Járımbetov Q. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı. Nókis, «Bilim». 2004.
16. Kojurov O. Shıǵarmaları. Nókis. 1988.
17. Karimov A. Folklorımız haqqında oylar. // «Erkin Qaraqalpaqstan». № 228. 1991.
18. Qaraqalpaq folklorı. Nókis «Qaraqalpaqstan». XIX tom. 1989.
19. Qaraqalpaq folklorı kóp tomlıq. «Alpamıs». Nókis «Qaraqalpaqstan». VII. 1981.

20. Qaraqalpaq folklorı kóp tomlıq. «Qoblan». Nókis «Qaraqalpaqstan». VIII. 1981.
21. Qaraqalpaq folklorı kóp tomlıq. «Shiyrin-Sheker», «Jaskelen», «Erqosay», «Hajı girey». Nókis «Qaraqalpaqstan». XVII. 1987.
22. Maqsetov Q. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń poetikası. Tashkent. «FAN». 1965.
23. Maqsetov Q. Qaraqalpaq jıraw-baqsıları. Nókis. «Qaraqalpaqstan». 1983.
24. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalıq dástanı «Qırıq qız». ÓZRIA QQB Xabarshısı. Nókis. 1963.
25. Maqsetov Q. Folklor hám jazba ádebiyat. Nókis. 1978.
26. Maqsetov Q. Qaraqalpaq folklorınıń estetikası. Nókis. 1971.
27. Maqsetov Q. Dástanlar, jırawlar, baqsılar. Nókis. 1992.
28. Maqsetov Q. Qaraqalpaq folkloristikası. Nókis. 1989.
29. Maqsetov Q. «Edige» dástanı hám onıń kórkem tili. «Ámiwdárya» №4. 1989.
30. Nurmuxamedov M. Shıǵarmaları I tom. Nókis. «Qaraqalpaqstan». 1983.
31. Ocherki po istorii karakalpaksogo folkloru (kol.). Tashkent. 1977.
32. Paxratdinov Yu. Adam, jámiyet, satira. Nókis. 1991.
33. Sagitov I. Ádebiyat hám folklor. Nókis. 1993.
34. Sagitov I. Qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq eposı. Nókis. «QQ», 1976.
35. Sokolov Yu.M. Russkiy folklor. Moskva. «Uchpedgiz». 1941.
36. Sovetskoe Vostoknovedenie. 1946. T.III.
37. Tajimuratov Á. Qaraqalpaq folklorı. Nókis. 1979.
38. Xoshniyazov J. Mıń muqamlı dástanlar. «Ámiwdárya» Q9. 1989.